

*Tuinbouwvisie
Bommelerwaard
2012.*

*Toekomst-
perspectief
van de
tuinbouwsector.*

Rabobank

Een bank met ideeën.

Voorwoord

De Rabobank heeft haar wortels in de food & agri-sector. Al meer dan honderd jaar bouwt zij kennis op in deze branches. Ook onze lokale coöperatieve bank is sterk betrokken bij de omgeving. Aan deze betrokkenheid geven wij onder meer uiting door de sociaal-economische ontwikkeling van de Bommelerwaard te stimuleren en te ondersteunen.

Ondanks de roerige economische tijden is de tuinbouw nog steeds van grote betekenis voor de Bommelerwaard. Het is niet de mate van groei, maar juist de kwaliteit van het ondernemerschap die vooruit is gegaan. Een duurzaam business model is tegenwoordig belangrijker dan een bedrijf dat alleen kwantitatieve groei doormaakt. In dat kader is besloten om het tuinbouwonderzoek dat in 2007 is verricht, te actualiseren om met name te kijken hoe we kunnen zorgen voor een vitale tuinbouwsector op de lange termijn.

Belangrijk voor het vitaal houden van de sector is het verbinden van dit onderzoek met de ondernemers, de overheid maar ook met het onderwijs. Hierdoor versnellen kennisstromen en neemt de innovatiekracht toe.

Ook dit rapport is samen met alle belanghebbenden uit de Bommelerwaard, de provincie Gelderland, vertegenwoordigers uit de brancheorganisaties en de gemeenten Zaltbommel en Maasdriel tot stand gekomen. Een samenwerking die de afgelopen jaren is ontstaan en zich steeds krachtiger heeft ontwikkeld. De saus van duurzaamheid die we met elkaar gevonden hebben, moeten we vasthouden en de kracht van de coöperatieve dialoog helpt ons daarbij verder. Ik ga ervan uit dat dit rapport een verdere bijdrage levert aan de vitaliteit van de tuinbouwsector. Samen sterker. Dat is het idee.

Huub Haarlemmer
Directievoorzitter Rabobank Bommelerwaard

Samenvatting

Hoe de Bommelerwaardse tuinbouw blijvend te versterken

Samen werken aan een duurzame Bommelerwaard heette de Rabobank-studie die in 2007 verscheen. Hierin gaven we onze visie op de ontwikkeling van de regionale tuinbouw. Vijf jaar later, in een volkomen ander economisch tijdsgewricht, actualiseren we dit onderzoek. In deze samenvatting treft u de belangrijkste conclusies en aanbevelingen uit deze actualisatie.

De Nederlandse tuinbouw is hard geraakt door de economische ontwikkelingen van de afgelopen vijf jaar. De investeringen in nieuw glas kwamen na 2007 nagenoeg tot stilstand en het netto teeltareaal in Nederland kromp. Ook in de Bommelerwaard was dit het geval. Het aantal banen bleef echter min of meer gelijk en de toegevoegde waarde nam iets toe. Dit wijst op een intensivering van het grondgebruik in de regio: in vergelijking tot vijf jaar geleden wordt nu op minder grond méér toegevoegde waarde gecreëerd.

Tabel 1: Ontwikkeling kernindicatoren tuinbouw¹ in de Bommelerwaard, 2006-2011

Indicator	2006	2011
Aantal primaire tuinbouwbedrijven	430	330
Banen in de primaire tuinbouw	4.650	4.600*
Bruto toegevoegde waarde in de primaire tuinbouw	€ 103 mln.	€ 108 mln.
Bruto toegevoegde waarde in het tuinbouwcluster	€ 165 mln.	€ 185 mln.
<i>Netto teeltareaal vollegrondstuinbouw</i>	<i>550 ha</i>	<i>525 ha</i>
<i>Netto teeltareaal glastuinbouw</i>	<i>310 ha</i>	<i>290 ha</i>

* Heeft betrekking op de situatie in 2010

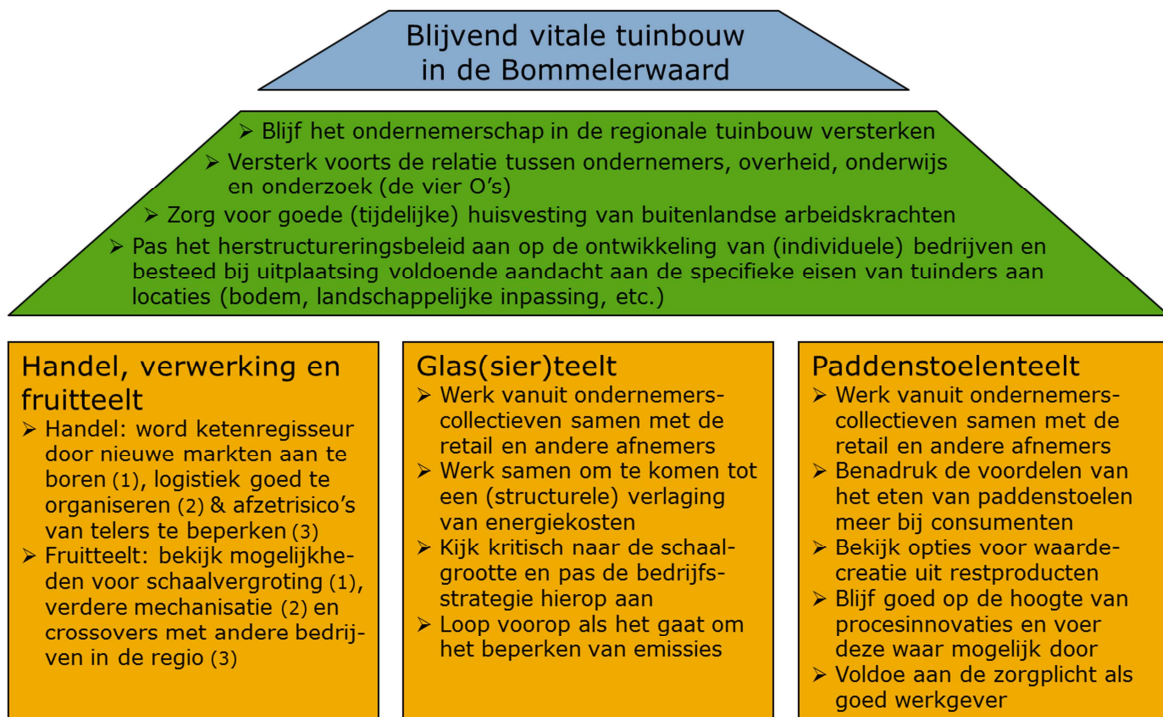
Ook op het vlak van samenwerking en belangenbehartiging zijn in de afgelopen vijf jaar duidelijke stappen gezet. Zo heeft het publiek-private netwerk De Betuwse Bloem zich verder als netwerkorganisatie ontwikkeld en zijn hierbinnen vijf pacten van ondernemers, overheden, intermediaire organisaties en kennisinstellingen opgezet om de ontwikkeling van de fruitteelt, de paddenstoelenteelt, de laanboomteelt, de glastuinbouw in de Bommelerwaard en de glastuinbouw in Arnhem-Nijmegen te stimuleren. Ook is onder begeleiding van het Projectbureau Herstructurering Tuinbouw Bommelerwaard (PHTB) gestart met de ruimtelijke herstructurering van de tuinbouw in het gebied.

Hoe blijft de tuinbouw in de Bommelerwaard vitaal?

Ondanks alle inspanningen tot nu toe staan de rendementen in veel tuinbouwbedrijven onder druk. Verdere actie is daarom gewenst. In figuur 1 geven we een overzicht van de acties die nodig zijn om de Bommelerwaardse tuinbouw in de toekomst te versterken.

¹ Bij de primaire tuinbouw gaat het om de som van de vollegrondstuinbouw, de glastuinbouw en de paddenstoelensector. De gepresenteerde cijfers van 2006 kunnen afwijken van die in de studie van 2007 doordat de (toen voorlopige) cijfers in een later stadium zijn gecorrigeerd.

Figuur 1: Strategische agenda ter versterking van het Bommelerwaardse tuinbouwcluster

Refererend aan de bouwstenen van de regionale tuinbouw heeft de figuur de vorm van een huis. De handel, verwerking en fruitteelt, de glas(sier)teelt en de paddenstoelenteelt vormen het fundament van dit huis. Om dit fundament te versterken zijn per pijler acties geformuleerd. Daarnaast is een aantal maatregelen sectoroverstijgend en van belang om het regionale ondernemings- en vestigingsklimaat voor de tuinbouw een (blijvende) impuls te geven. In aansluiting hierop hebben we voor het regionale tuinbouwcluster de volgende aanbevelingen geformuleerd:

- Blijf het ondernemerschap in de regio vanuit De Betuwse Bloem versterken. Ook in de toekomst zal de regionale tuinbouw continu met (veel) veranderingen worden geconfronteerd. Daarom moet doorlopend worden geïnvesteerd in het hart van de sector: de ondernemers.
- Geef als tuinders gezamenlijk via de pacts aan welke facilitering en/of ondersteuning van derden (overheid, banken, kennisinstellingen et cetera) nodig is om op de lange termijn goede bedrijfseconomische prestaties te blijven realiseren. Versterk waar nodig de banden tussen ondernemers, overheid, onderwijs en onderzoek (de vier O's). Een sterk tuinbouwcluster is immers niet alleen in het belang van de ondernemers, maar ook van de drie andere O's.
- Verken vanuit De Betuwse Bloem de behoefte van de sector aan voldoende gekwalificeerd personeel en ontwikkel een plan om die behoefte zo goed mogelijk op de behoeften van onderwijs- en kennisinstellingen te laten aansluiten. Promoot als sector ondertussen het werken in de tuinbouw onder het motto "bekend maakt bemind".

- Zorg als overheid voor heldere regulering, gerichte ondersteuning en consequente handhaving als het gaat om de huisvesting van (tijdelijke) buitenlandse arbeidskrachten en investeer als sector in goede voorzieningen op dit gebied.
- Pas als lokale/regionale overheid het herstructureringsbeleid aan op de ontwikkeling van (individuele) bedrijven en besteed bij uitplaatsing voldoende aandacht aan de specifieke eisen die tuinders aan locaties stellen (bodem, landschappelijke inpassing, bereikbaarheid, fytosanitaire eisen et cetera). Formuleer als (individuele) tuinders daarnaast een langetermijnstrategie waarin de ruimtelijke ontwikkeling van het bedrijf een duidelijke plaats heeft en deel deze tijdig met de lokale en regionale overheid, zodat wederzijds inzicht en begrip ontstaat.

Tot slot: omgaan met onzekerheid

In 2007 had niemand kunnen voorzien dat de economie en de Nederlandse tuinbouw in 2012 in een volstrekt andere staat zouden verkeren. Het is dan ook de vraag hoe we in 2017 zullen terugkijken op de dan achter ons liggende periode. Eén ding is vrijwel zeker: er zullen voor de sector ingrijpende veranderingen plaatsvinden, waarvan we nu nog geen idee hebben. Dat kan onzeker maken, maar inspireert ook om voortdurend met elkaar te zoeken naar de kansen die de markt biedt.

Uiteindelijk zullen de continu veranderende marktomstandigheden blijven vragen om goed ondernemerschap en een soepele samenwerking tussen alle private en publieke partijen die dat ondernemerschap kunnen ondersteunen (en die zelf ook baat hebben bij een sterk tuinbouwcluster in het gebied). Flexibiliteit, ondernemerschap en bewegingsruimte -financieel, ruimtelijk en mentaal- zijn dan ook noodzakelijk om de Bommelerwaardse tuinbouw blijvend sterk en vitaal te houden.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	6
1.1	Aanleiding en doelstelling	6
1.2	Aanpak en verantwoording	6
1.3	Opzet van de visie en leeswijzer	7
2	Economische ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster.....	8
2.1	Inleiding	8
2.2	Bedrijvendynamiek en -structuur	8
2.3	Werkgelegenheidsontwikkeling en -structuur.....	9
2.4	Oppervlaktegebruik	12
2.5	Toegevoegde waarde van de primaire sector	15
2.6	Toegevoegde waarde van het tuinbouwcluster	16
2.7	Conclusie	17
3	Economisch perspectief voor het regionale tuinbouwcluster.....	19
3.1	Inleiding	19
3.2	Perspectief voor de handel, verwerking en fruitteelt	19
3.3	Perspectief voor de glas(sier)teelt	22
3.4	Perspectief voor de paddenstoelenteelt.....	27
3.5	Conclusies en rode draad	30
4	Conclusies en aanbevelingen.....	33
4.1	Economische ontwikkeling van de tuinbouw	33
4.2	Versterken van de tuinbouw in de Bommelerwaard	34
	Bijlagen	37
A.	Geraadpleegde bronnen	37
B.	Deelnemers interviews	38
C.	Deelnemers workshops	38
D.	Toelichting berekening toegevoegde waarde tuinbouwcluster	39
	Colofon.....	41

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

Actualisatie van studie uit 2007

In 2007 is door Rabobank Bommelerwaard een studie naar de ontwikkeling van de lokale/regionale tuinbouw verricht. De studie "Samen werken aan een duurzame Bommelerwaard" is destijds goed ontvangen en heeft mede bijgedragen aan enkele ontwikkelingen, zoals de (ruimtelijke) herstructurering van de tuinbouw, samenwerkingsinitiatieven als de 'Betuwse Bloem' en de daartoe behorende tuinbouwclusters en -pacten.²

Tegen deze achtergrond, maar ook vanwege recente ontwikkelingen in de tuinbouw (veranderende conjunctuur, markt- en concurrentieverhoudingen en prijsvorming, internationalisering, verschuivingen binnen de ketens en incidenten) bestaat bij de Rabobank behoefte aan een update van de studie van destijds. Rabobank Bommelerwaard heeft daarom Rabobank Regionaal Onderzoek gevraagd de studie van 2007 te actualiseren.

Doelstelling en vraagstelling

Het doel van de studie is:

Inzicht bieden in de actuele economische betekenis van het tuinbouwcluster in de Bommelerwaard voor de lokale/regionale economie en haar (inter)nationale concurrentiepositie en het formuleren van een onderbouwde en gedragen toekomstvisie die leidt tot een blijvend vitaal tuinbouwcluster.

Het onderzoek van Rabobank Regionaal Onderzoek bestaat daarmee uit de volgende twee delen:

1. Een update op hoofdlijnen van de in 2007 gepresenteerde cijfers.
2. Een aanzet voor een gezamenlijke visie over de richting waarin de regionale tuinbouw zich zou kunnen/moeten ontwikkelen.

1.2 Aanpak en verantwoording

Kwantitatief onderzoek

Het onderzoek is uitgevoerd op basis van een combinatie van kwantitatief en kwalitatief onderzoek. In het kwantitatieve onderzoek is gebruik gemaakt van openbaar materiaal van derden (CBS, LEI, Productschap Tuinbouw, DLV Plant, etc.) en uniek eigen Rabobankmateriaal.

² De Betuwse Bloem is een publiek-privaat netwerk, dat primair door het bedrijfsleven wordt aangestuurd. In de Betuwse Bloem worden de krachten van vijf aanwezige tuinbouwclusters in het Gelderse rivierenland gebundeld: de fruitteelt, de paddenstoelenteelt, de laanboomteelt, de glastuinbouw in de Bommelerwaard en de glastuinbouw in Arnhem-Nijmegen. Voor alle vijf tuinbouwclusters zijn afzonderlijke publiek-private samenwerkingsverbanden opgezet van ondernemers, overheden, intermediaire organisaties en kennisinstellingen; de zogenaamde pacten. Voor de ontwikkeling van de tuinbouw in de Bommelerwaard zijn vooral het glastuinbouwpact Bommelerwaard, het paddenstoelenpact en in mindere mate het fruitpact relevant.

Kwalitatief onderzoek

Ook is een uitgebreid kwalitatief onderzoek uitgevoerd. In het kader van het onderzoek is in de eerste plaats een beperkt aantal stakeholders geïnterviewd (zie Bijlage B). Daarnaast hebben er drie workshops met afgevaardigden van de twee gemeenten, de telers, overige ketenpartijen, kennisinstellingen en de lokale bank plaatsgevonden (zie Bijlage C).

Het uitgebreide kwalitatieve onderzoek had tot doel tot een herkenbare en breed gedragen visie te komen. Argumenten en ideeën van de diverse deelnemers van de interviews en workshops speelden dan ook een belangrijke rol in de totstandkoming van het rapport. Uiteraard zijn de argumenten en ideeën door de onderzoekers wel op hun feitelijkheid en plausibiliteit getoetst en gewogen.

Tenslotte is in het onderzoek geput uit een uitgebreid aantal rapporten en beleidsstukken. Een overzicht van deze stukken is te vinden in Bijlage A.

1.3 Opzet van de visie en leeswijzer

De toekomstvisie voor de tuinbouw in de Bommelerwaard volgt het doel zoals dit in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is omschreven. Dit betekent dat eerst inzicht wordt gegeven in de actuele economische betekenis van de tuinbouw. De resultaten van deze analyse worden getoond in hoofdstuk 2 van dit rapport.

In hoofdstuk 3 zal vervolgens het toekomstperspectief voor de tuinbouw in de Bommelerwaard worden uiteengezet. Hierbij is een onderscheid gemaakt naar de drie onderdelen die het beeld van de regionale tuinbouw in belangrijke mate bepalen:

1. De handel, verwerking en fruitteelt;
2. De glas(sier)teelt; en
3. De paddenstoelenteelt.

Het rapport besluit in hoofdstuk 4 met de belangrijkste conclusies van het onderzoek en de aanbevelingen die hieruit volgen.

2 Economische ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster

2.1 Inleiding

De agrarische sector is van oudsher een belangrijke sector in de Bommelerwaard. Op de oeverwallen van de Maas en de Waal is door de eeuwen heen een kleinschalig landschap ontstaan met veel akker- en tuinbouw, (fruit)boomgaarden en bebouwing. Nog altijd neemt de landbouw ruim 70% van het grondoppervlak van de regio in beslag (ten opzichte van 55% gemiddeld in Nederland).³ Het grootste deel hiervan wordt benut door graasdierbedrijven. In economische termen levert de tuinbouw echter de belangrijkste bijdrage aan de regionale economie.

In dit hoofdstuk staat de actuele economische betekenis van de tuinbouw in de Bommelerwaard centraal. Aan de hand van de samenstelling van de bedrijfpopulatie, de werkgelegenheid, het grondgebruik en de bruto toegevoegde waarde wordt eerst de economische positie van de primaire tuinbouw in de regio beschreven (paragrafen 2.2 t/m 2.5). In paragraaf 2.6 wordt vervolgens de toegevoegde waarde van het gehele tuinbouwcluster, dus inclusief die bij toeleveranciers en afnemers, in termen van bruto toegevoegde waarde uiteengezet. Het hoofdstuk besluit in paragraaf 2.7 met een beknopte conclusie.

De belangrijkste ontwikkelingen in respectievelijk de handel, verwerking en fruitteelt, de glas(sier)teelt en de paddenstoelenteelt staan in drie aparte boxen centraal. Waar mogelijk zal een vergelijking worden gemaakt met de situatie zoals die vijf jaar geleden in de studie "Samen werken aan een duurzame Bommelerwaard" is gemeten.

2.2 Bedrijvendynamiek en -structuur

In 2011 telde de Bommelerwaard zo'n 560 agrarische bedrijven.⁴ Hiervan hadden 330 bedrijven tuinbouw als hoofd- of nevenactiviteit en werd bij 175 (ook) onder glas geteeld. Evenals landelijk is het aantal tuinbouwbedrijven in de regio de afgelopen jaren sterk afgenomen; zowel in de vollegrondstuinbouw en de glastuinbouw als in de paddenstoelensector. Binnen de glastuinbouw deed de sterkste daling zich voor binnen de snijbloemeteelt (zie figuur 2.1).

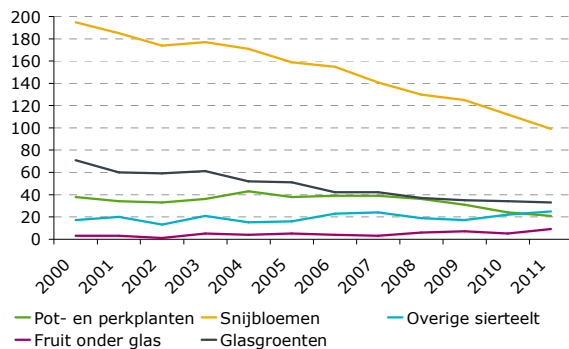
Afname van het aantal glastuinbouwbedrijven niet zo groot als gemiddeld in Nederland

In totaal is het aantal glastuinbouwbedrijven in de Bommelerwaard sinds 2000 met circa 40% afgenomen (zie figuur 2.2). In Gelderland ging het hierbij om 48% en in Nederland om zelfs 50%. De relatief beperkte afname is vooral te danken aan de ontwikkeling van de snijbloemeteelt. Hoewel het aantal snijbloemenbedrijven in de regio sterk afnam, was deze afname procentueel minder groot dan gemiddeld in Nederland.

³ In absolute aantallen gaat het om ruim 11.600 hectare landbouwgrond (CBS Bodemstatistiek, 2008).

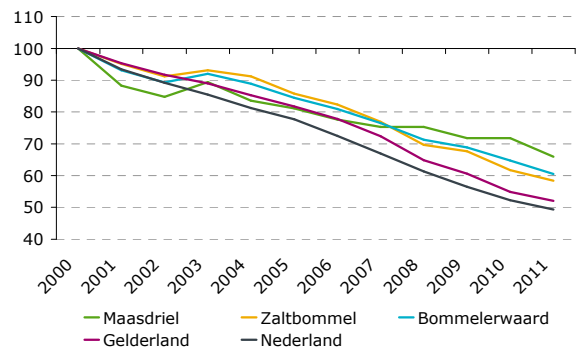
⁴ Bron: CBS (2012), Landbouwtellingen 2011.

Figuur 2.1 Ontwikkeling van het aantal glas-tuinbouwbedrijven in de Bommelerwaard, per teelt (2000-2011)

Bron: CBS Landbouwtelling, bewerking Rabobank

Figuur 2.2 Ontwikkeling van het totaal aantal glastuinbouwbedrijven in de Bommelerwaard, vergeleken met Gelderland en Nederland (Index, 2000 = 100)

Bron: CBS Landbouwtelling, bewerking Rabobank

2.3 Werkgelegenheidsontwikkeling en -structuur

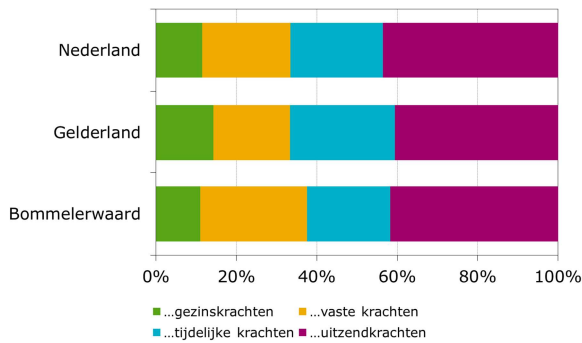
De totale werkgelegenheid in de Bommelerwaardse tuinbouw is niet exact vast te stellen. Dit heeft te maken met de specifieke situatie in de sector, waarin relatief veel gebruik wordt gemaakt van gezins-, tijdelijke en uitzendkrachten. Op basis van de structuur van de regionale tuinbouwsector is echter met behulp van cijfers van het Productschap Tuinbouw wél het aantal banen te ramen.

Deze raming komt voor de Bommelerwaard uit op zo'n 4.600 banen, waarvan 1.720 fulltime (zie figuur 2.3). Dit is ruim 24% van de werkgelegenheid in de Gelderse tuinbouw en ongeveer 19% van de totale werkgelegenheid in de Bommelerwaard. Bij meer dan de helft gaat het om tijdelijke en uitzendkrachten. Onder tijdelijke krachten verstaan we bijvoorbeeld scholieren en buitenlandse krachten die in dienst zijn van het desbetreffende bedrijf. Met uitzendkrachten doelen we op mensen die niet in dienst zijn van het tuinbouwbedrijf, maar van een uitzend- of detacheringsbureau. Ook hierbij gaat het vooral om scholieren en buitenlandse krachten.

Duidelijke verschuiving in het type arbeidskrachten: meer tijdelijke en uitzendkrachten

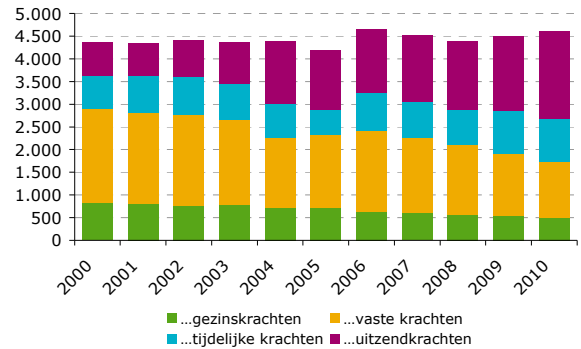
Ten opzichte van de situatie in 2007 is het aantal tijdelijke en uitzendkrachten in de regionale tuinbouw sterk toegenomen (zie figuur 2.4). Hiermee onderscheidt de Bommelerwaard zich niet van andere tuinbouwgebieden, maar desondanks is de verschuiving opvallend. Zo bleef het totaal aantal arbeidskrachten in de regionale tuinbouw de afgelopen vijf jaar min of meer gelijk op een niveau van 4.600, maar nam het aantal gezins- en vaste krachten met circa 700 af ten gunste van het aantal tijdelijke en uitzendkrachten. Hieruit blijkt de op kostprijreductie gerichte strategie van veel tuinders. De kosten die gepaard gaan met de inzet van tijdelijke en uitzendkrachten zijn immers doorgaans minder groot dan die van de inzet van vaste krachten.

Figuur 2.3 Werkgelegenheid in de Bommelerwaardse tuinbouw, per type (2010)

Bron: Productschap Tuinbouw & CBS Landbouw-tellingen, bewerking Rabobank

Figuur 2.4 Ontwikkeling van het aantal banen in de Bommelerwaardse tuinbouw, per type (2000-2010)

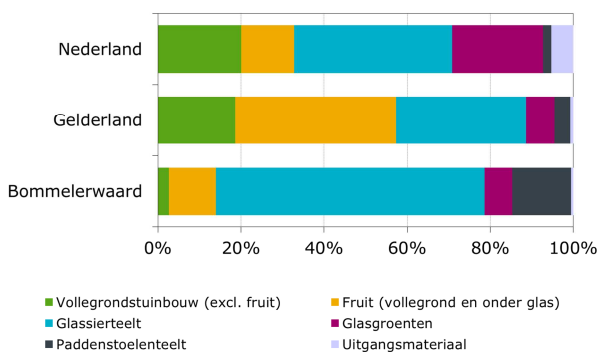

Bron: Productschap Tuinbouw & CBS Landbouw-tellingen, bewerking Rabobank

Glasierteelt ook steeds belangrijker als werkverschaffer

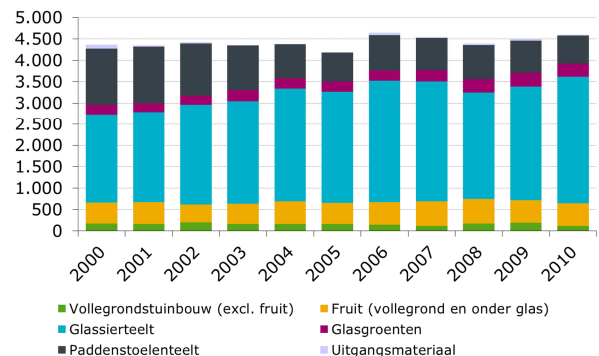
Op het moment dat we kijken naar de ontwikkeling van de werkgelegenheid per teelt, valt op dat de glasierteelt als werkverschaffer steeds belangrijker is geworden. In 2000 nam de glasierteelt nog geen 50% van de werkgelegenheid in de Bommelerwaardse primaire tuinbouw voor haar rekening; in de periode tot en met 2010 is dit percentage toegenomen tot bijna 65. Ook de paddenstoelenteelt creëert relatief veel werkgelegenheid. Dit belang is de afgelopen tien jaar echter afgenomen (zie figuur 2.6). De fruitteelt tenslotte is in de Bommelerwaard verhoudingsgewijs 'normaal' vertegenwoordigd (vergeleken met het gemiddelde in ons land), al blijft het belang van deze sector in de regio achter bij het Provinciale gemiddelde (zie figuur 2.5). Ook het belang van de vollegrondstuinbouw en de glasgroenten is in de Bommelerwaard in termen van werkgelegenheid relatief klein.

Figuur 2.5 Werkgelegenheid in de Bommelerwaardse tuinbouw, per teelt (2010)

Bron: Productschap Tuinbouw & CBS Landbouw-tellingen, bewerking Rabobank

Figuur 2.6 Ontwikkeling van het aantal banen in de Bommelerwaardse tuinbouw, per teelt (2000-2010)

Bron: Productschap Tuinbouw & CBS Landbouw-tellingen, bewerking Rabobank

Werkgelegenheids groei in Bommelerwaardse primaire tuinbouw blijft achter bij het landelijk gemiddelde

De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de Bommelerwaardse tuinbouw wijkt in negatieve zin af van de landelijke ontwikkeling. Sinds 2000 is het aantal banen met circa 5,5% toegenomen, terwijl het aantal banen in de Nederlandse tuinbouw

in diezelfde periode nog met ruim 25% toenam. De belangrijkste oorzaak hiervan is het verhoudingsgewijs kleine belang van de glasgroenteteelt in de Bommelerwaard. Dit was in de Nederlandse tuinbouw juist de aanjager van de ontwikkeling van de werkgelegenheid.

Box 1: Economische ontwikkeling van de handel, verwerking en fruitteelt

In de Rabobank studie van 2007 werd al geconcludeerd dat er opvallende verschillen bestonden in het portfolio van Bommelerwaardse toeleveranciers en afnemers enerzijds en het portfolio van Bommelerwaardse tuinders anderzijds. Zo waren de in de regio gevestigde toeleveranciers en afnemers relatief sterk gericht op groente- en fruittelers buiten de Bommelerwaard en de Bommelerwaardse glas(sier)telers juist relatief sterk op toeleveranciers en afnemers van buiten het gebied. Ondanks de sterke aanwezigheid van toeleveranciers, tuinders én afnemers in de regio was de regionale ketenintegratie (de mate waarin de verschillende schakels van de regionale tuinbouw op elkaar zijn aangesloten) daarmee relatief zwak.

Toenemende regionale ketenintegratie

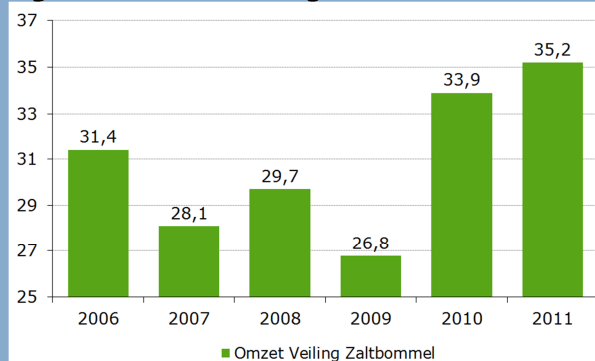
In de afgelopen jaren lijkt de regionale ketenintegratie iets te zijn toegenomen. Echter, bij de sier- en paddenstoelentelers gaat de conclusie van 2007 nog altijd grotendeels op. De toenemende regionale ketenintegratie heeft vooral te maken met de ontwikkeling van de fruitteelt. Hoewel de fruitteelt nog altijd relatief klein is, heeft dit onderdeel van de regionale tuinbouw de afgelopen jaren aan economisch belang gewonnen. Dit heeft vooral te maken met de groei van de aardbeienteelt (zowel onder glas als onder plastic tunnels); het areaal hardfruit is in de Bommelerwaard iets afgenomen (vooral appels).

In 2011 bestond de primaire fruitteelt in de Bommelerwaard uit circa 90 bedrijven die op zo'n 370 hectare netto teeltareaal met circa 520 werknemers ongeveer € 3,8 mln. aan toegevoegde waarde realiseerden. Hiermee is het aantal bedrijven en het areaalgebruik van de Bommelerwaardse fruitteelt sinds 2007 iets afgenomen, maar bleef het aantal arbeidskrachten gelijk en nam de bijdrage aan de regionale economie zelfs iets toe (van € 3,3 mln. in 2006 tot € 3,8 mln. in 2011). Dit laatste heeft vooral te maken met de ontwikkeling van de aardbeienteelt.

Goede bedrijfsresultaten bij Veiling Zaltbommel

Ook de regionale ketenintegratie is door de positieve ontwikkeling van de aardbeienteelt iets toegenomen (Bron: interviews en workshops). Dit blijkt o.a. uit de ontwikkeling van de omzet van Veiling Zaltbommel (zie figuur 2.7). Ondanks de moeilijke marktomstandigheden in de afgelopen jaren, realiseerde de veiling in 2011 voor het tweede achtereenvolgende jaar een recordomzet (met € 35,2 miljoen een groei van bijna 4% t.o.v. 2010). Veiling Zaltbommel heeft aangegeven dat de productgroep aardbei hiervoor vooral verantwoordelijk was. Parallel aan de ontwikkeling van het aardbeienareaal in de Bommelerwaard werd bij de veiling dus een sterke groei van het volume en de omzet gerealiseerd.

Figuur 2.7 Omzet Veiling Zaltbommel in € mln.

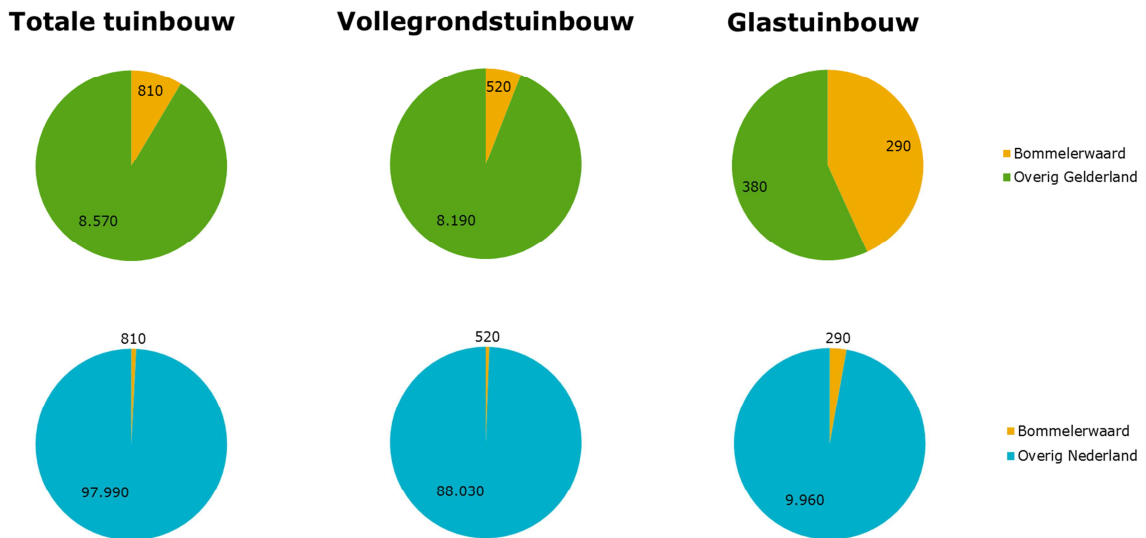

Bron: Veiling Zaltbommel

2.4 Oppervlaktegebruik

De primaire tuinbouw in de Bommelerwaard beslaat op dit moment zo'n 815 hectare netto teeltareaal.⁵ Ten opzichte van vijf jaar geleden is dit een afname van circa 45 hectare, waarvan zo'n 25 hectare op de vollegrond en 20 hectare onder glas. Het belang van de Bommelerwaard als tuinbouwgebied in Gelderland en Nederland is hierdoor in termen van grondgebruik (iets) afgenomen. In 2011 nam de Bommelerwaard 8,7% van het Gelderse en 0,8% van het Nederlandse netto teeltareaal voor haar rekening (zie figuur 2.8).

Figuur 2.8 Aandeel teeltareaal Bommelerwaard in Gelderland en Nederland (ha), 2011

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

Einde aan groei glasareaal (?)

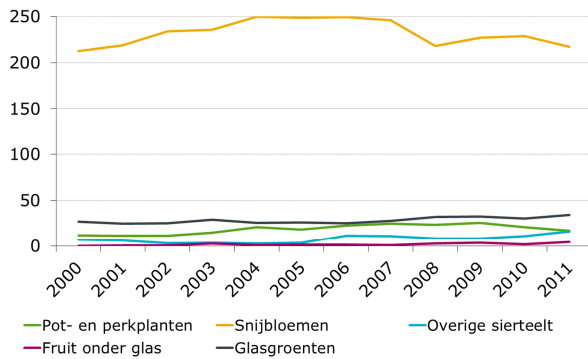
Vooraf de afname van het glasareaal in de Bommelerwaard is opvallend. Hiermee is (voorlopig) een einde gekomen aan 20 jaar van groei van het glasareaal in het gebied.⁶ De afname van het glasareaal van 310 hectare netto teeltareaal in 2006 tot 290 hectare in 2011 is vooral te wijten aan een afname van het areaal snijbloemen (zie figuur 2.9).

De afname van het glasareaal in de Bommelerwaard past bij de ontwikkeling die in Nederland plaatsvond (zie figuur 2.10). Per saldo is het glasareaal in Nederland in de afgelopen tien jaar met circa 2,5% afgenomen. In diezelfde periode nam het glasareaal in de Bommelerwaard nog met zo'n 12,5% toe. Dit laatste had vooral te maken met een toename van het areaal glasgroenten (vooral paprika's), fruit onder glas en overige glassierteelt.

⁵ Bron: CBS Landbouwtellingen. Het gaat hierbij uitsluitend om het areaal dat wordt benut voor de teelt van tuinbouwproducten. In 2009 is door LTO Noord en Provincie Gelderland de fysiek beschikbare ruimte voor de glastuinbouw in de Bommelerwaard geanalyseerd (zie het rapport "Analyse van fysiek beschikbare ruimte in Maasdriel en Zaltbommel"). Hieruit bleek dat de bruto/bruto oppervlakte van de glastuinbouw in de regio 1.115 ha bedroeg. 420 ha betrof fysiek glas, waarbij CBS aangaf dat op dat moment (2009) zo'n 297 ha in gebruik was voor de teelt van gewassen. In de periode tot 2011 is dit afgenomen tot circa 290 hectare.

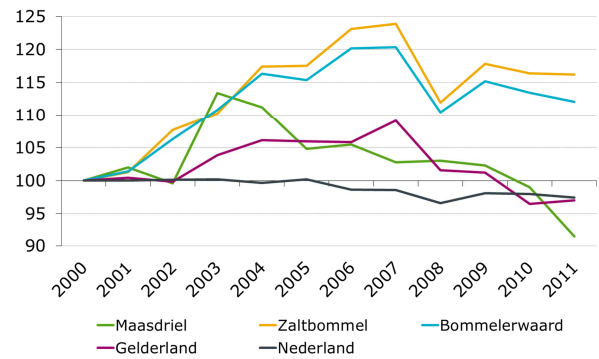
⁶ In de periode 1986-2006 is het netto teeltareaal onder glas in de Bommelerwaard zelfs meer dan verdubbeld.

Figuur 2.9 Ontwikking netto teeltareaal onder glas in de Bommelerwaard (ha), per teelt (2000-2011)

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

Figuur 2.10 Ontwikking netto teeltareaal onder glas (2000-2011), Index: 2000 = 100

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

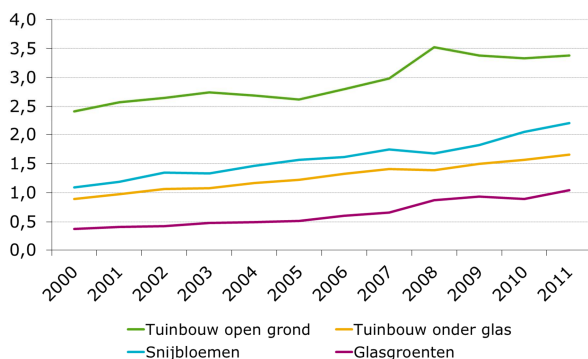
Schaalvergroting in de Bommelerwaardse tuinbouw zet door

Ook de schaalvergroting is in de afgelopen jaren toegenomen. Hieruit blijkt dat het aantal tuinbouwbedrijven in de Bommelerwaard de laatste jaren sterker is afgenomen dan het netto teeltareaal. Ten tijde van de vorige Rabobank studie beschikte een Bommelerwaardse glastuinder gemiddeld nog over 1,3 hectare netto teeltareaal en een Bommelerwaardse vollegrondstuinder over 2,8 hectare. In de afgelopen vijf jaar is dit toegenomen tot respectievelijk 1,7 en 3,4 hectare (zie figuur 2.11).

De schaalvergroting in de Bommelerwaardse tuinbouw volgt hiermee de landelijke trend. De relatief sterke schaalvergroting in de Nederlandse glasgroentesector (vooral in de Wieringermeer) maakt echter dat de gemiddelde schaalgrootte van een glastuinbouwbedrijf in de Bommelerwaard nu iets achterblijft bij het Nederlandse gemiddelde (zie figuur 2.12). Ten tijde van de Rabobank studie van 2007 was dit nog niet het geval.

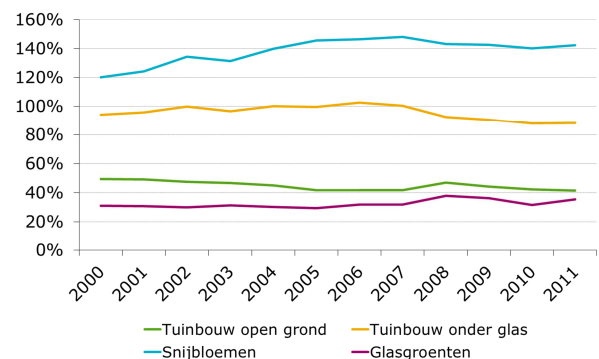
De gemiddelde schaalgrootte van een snijbloemenbedrijf ligt in de Bommelerwaard circa 40% boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 2.11 Ontwikking aantal hectare per bedrijf met tuinbouw in de Bommelerwaard, per teelt (2000-2011)

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

Figuur 2.12 Ontwikking aantal hectare per bedrijf met tuinbouw in de Bommelerwaard, per teelt (2000-2011), Nederland = 100%

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

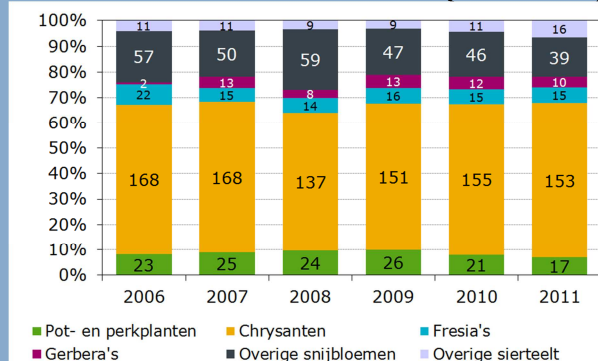
Box 2: Economische ontwikkeling van de glas(sier)teelt

De glas(sier)teelt is nog altijd de belangrijkste economische drager van de Bommelerwaardse tuinbouw. Dit onderdeel van de sector bestaat uit 145 bedrijven die op 250 hectare netto teeltareaal met zo'n 2.975 arbeidskrachten circa € 60 mln. aan toegevoegde waarde realiseren. Ten opzichte van vijf jaar geleden is het aantal bedrijven met 70 afgenomen, is het netto teeltareaal met circa 35 hectare verminderd en wordt zo'n € 9 mln. minder aan toegevoegde waarde gecreëerd. Anderzijds is de werkgelegenheid in termen van het totale aantal arbeidskrachten iets toegenomen: van 2.850 in 2006 tot 2.975 in 2010. Deze toename heeft vooral te maken met een toename van het aantal tijdelijke en uitzendkrachten.

Verdere specialisatie als chrysantengebied

Binnen de Bommelerwaardse sierteelt als geheel is sprake van een verdere specialisatie als chrysantengebied (zie figuur 2.13). Ruim 50% van het totale glasareaal in de Bommelerwaard wordt benut voor deze teelt. Ook als chrysantengebied in Nederland wint de Bommelerwaard aan belang. In 2000 was nog 17% van het Nederlandse chrysantenareaal in de Bommelerwaard geconcentreerd; in 2011 is dit toegenomen tot 30%. Andere belangrijke glassierteelten in de regio zijn fresia's (15 ha netto teeltareaal), gerbera's (10 ha), rozen (8 ha), orchideeën (6 ha) en alstroemeria's (5 ha). Het aandeel van de Bommelerwaard in Nederland is in deze teelten echter beperkt.

Figuur 2.13 Ontwikkeling van het areaal glassierteelt in de Bommelerwaard in hectaren (2006-2011)

Bron: CBS Landbouwtellingen, bewerking Rabobank

Rendementen blijvend onder druk

Binnen de (dominante) chrysantenteelt staan de rendementen nog altijd onder druk, al is de situatie ten opzichte van 2008/2009 iets verbeterd. Een onderzoek van DLV Plant maakt duidelijk dat de Bommelerwaardse chrysantenteelt relatief sterk is gericht op het minimaliseren van de kostprijs. In de afgelopen jaren bleek dit geen voordeel. De Westlandse chrysantenteelers realiseerden vanuit de meer traditionele focus op productkwaliteit en opbrengstprijis in deze periode hogere rendementen dan hun collega's in de Bommelerwaard.

Begin dit jaar waren de rendementen echter weer wat beter. Prijzen lagen op een relatief hoog niveau, de bloemendagen vielen gunstig en de zwakkere euro heeft de export naar Engeland en Rusland gestimuleerd. Het verbeterde sentiment heeft er voor gezorgd dat ook de investeringsbereidheid weer wat toeneemt. Investeringsvinden vinden met name plaats in de vervanging van lampen, de aanschaf van schermen, hoemachines etc.

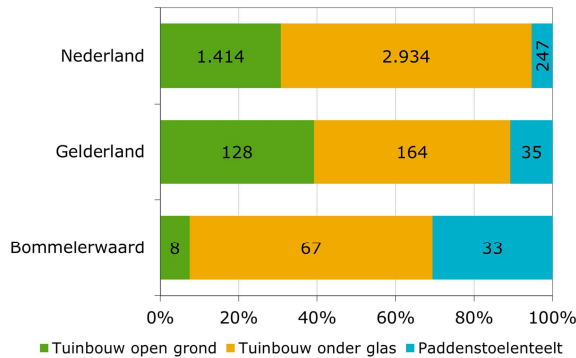
Weinig plannen voor uitbreiding

Tegelijkertijd zijn er nog maar weinig plannen voor uitbreiding. Dit heeft te maken met de beperkte rendementen die in de afgelopen jaren zijn gerealiseerd. 2011 heeft gemiddeld genomen hogere opbrengsten laten zien dan 2010. De kosten (vooral energie) zijn echter evenredig gestegen, waardoor het uiteindelijke rendement slechts beperkt is gegroeid.

2.5 Toegevoegde waarde van de primaire sector

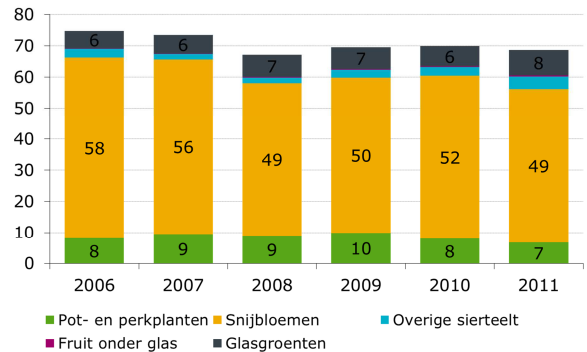
De Bommelerwaardse tuinbouwsector realiseert in totaal een bruto toegevoegde waarde van circa € 108 mln.⁷ Hiermee neemt de Bommelerwaard 2,3% van de toegevoegde waarde van de Nederlandse en 33% van de Gelderse tuinbouw voor haar rekening. De glastuinbouwsector is samen met de paddenstoelenteelt de kurk waarop de Bommelerwaardse primaire tuinbouw drijft (zie figuur 2.14).

Figuur 2.14 Bruto toegevoegde waarde van de tuinbouwsector in € mln. (2011)

Bron: Rabobank o.b.v. CBS en LEI

Figuur 2.15 Bruto toegevoegde waarde van de glastuinbouwsector in € mln. (2011)

Bron: Rabobank o.b.v. CBS en LEI

Afnemend belang glas(sier)teelt, toenemend belang paddenstoelenteelt

In termen van bruto toegevoegde waarde zien we dat sinds de Rabobank studie van 2007 het belang van de paddenstoelenteelt is toegenomen en het belang van de glastuinbouw is afgenomen. Dit heeft vooral te maken met de eerder gesignaleerde areaaldaling in de glastuinbouw.

Uit figuur 2.15 blijkt dat de bruto toegevoegde waarde vooral in de glassierteelt is gedaald. De ontwikkeling van de Bommelerwaardse tuinbouw volgt hiermee de landelijke trend. In Nederland nam de toegevoegde waarde in de sierteelt in de periode 2006-2011 met 22% af, terwijl de toegevoegde waarde in de glasgroenten met 13% toenam. In de Bommelerwaard nam de bruto toegevoegde waarde in de glasgroenten in diezelfde periode met zelfs 45% toe en nam de toegevoegde waarde in de glassierteelt met 'slechts' 15% af. De ontwikkeling van de Bommelerwaardse glasgroentesector moet echter wel in het perspectief van de beperkte omvang worden gezien. Waar in Nederland de gerealiseerde toegevoegde waarde in de glasgroenten een stuk groter is dan die in de glassierteelt, is dit in de Bommelerwaard duidelijk andersom (zie figuur 2.15).

Per saldo achterblijvende ontwikkeling bruto toegevoegde waarde

Per saldo bleef de ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde in de Bommelerwaardse tuinbouw (incl. vollegrondstuinbouw en paddenstoelenteelt) achter bij de ontwikkeling in andere (tuinbouw)regio's in ons land. In de afgelopen vijf jaar nam de toegevoegde waarde met bijna 5% toe, tegenover 6% in Gelderland en 8% in Nederland.

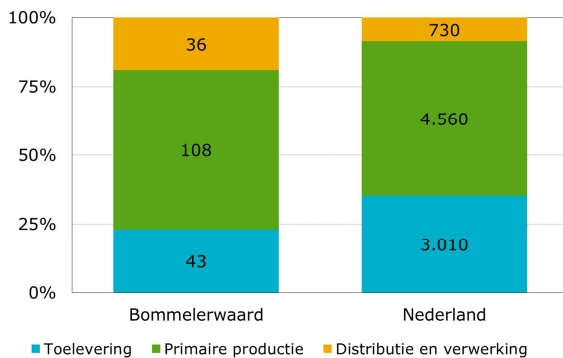
⁷ De bruto toegevoegde waarde is niet hetzelfde als de omzet of de productiewaarde. De bruto toegevoegde waarde is de omzet minus de gemaakte inkoopkosten. Ofwel, de economische waarde die is toegevoegd door inzet van eigen productiemiddelen (arbeid/kennis en kapitaal). De toegevoegde waarde van de primaire tuinbouw is berekend m.b.v. de gemiddelde toegevoegde waarde per m² per teelt in Nederland. De BSS-waarden zoals die door het LEI worden gerapporteerd, vormen hiervoor de basis.

2.6 Toegevoegde waarde van het tuinbouwcluster

Met behulp van een door Rabobank Regionaal Onderzoek ontwikkelde methode kan de toegevoegde waarde van het gehele regionale tuinbouwcluster, dus inclusief die bij toeleveranciers en afnemers, in kaart worden gebracht. De basis voor de berekening vormen binnenlandse transactiestromen tussen tuinders enerzijds en toeleveranciers en afnemers anderzijds.⁸ Met behulp van cijfers van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) en het CBS kunnen die transactiestromen vervolgens worden vertaald in termen van bruto toegevoegde waarde. De economische waarden van de verschillende onderdelen van de keten kunnen worden opgeteld tot de totaalwaarde van de keten.

Uit de analyse blijkt dat de Bommelerwaardse toeleveranciers, tuinders en afnemers (veilingen, groothandel) samen een toegevoegde waarde van ruim € 185 mln. realiseren (zie figuur 2.16). Het regionale tuinbouwcluster neemt hiermee minimaal 12,5% van de toegevoegde waarde in de regio voor haar rekening.⁹

Figuur 2.16 bruto toegevoegde waarde van het tuinbouwcluster in € mln. (2011)

Bron: Rabobank o.b.v. CBS, LEI en Rabobank

De toegevoegde waarde die de Bommelerwaardse distributeurs en verwerkers (waaronder Veiling Zaltbommel) realiseren, is relatief groot. Dit heeft te maken met het feit dat deze bedrijven relatief veel producten van buiten de Bommelerwaard verhandelen. Het gaat hierbij vooral om groente en fruit uit de Betuwe.

De tuinders in de Bommelerwaard blijken voor een groot deel hun producten af te zetten buiten de regio. Dit geldt vooral voor de siertelers. Een belangrijk deel van hun afzet vindt nog altijd plaats via de veilingen in Naaldwijk en Aalsmeer (Flora-Holland).

Opvallend is de ontwikkeling van de Bommelerwaardse toeleveranciers. De toegevoegde waarde die in dit deel van de tuinbouwketen wordt gerealiseerd, is de af-

⁸ De analyse beperkt zich tot de binnenlandse tuinbouwketen, dus voor zo ver het gaat om binnenlandse kennis- en handelsrelaties in de tuinbouw. Import-exportrelaties –hoe belangrijk die ook zijn– blijven in de analyse buiten beschouwing. Eenvoudigweg omdat hiervoor de benodigde bronnen niet voorhanden zijn. Voor meer toelichting op de gehanteerde onderzoeksmethodiek zie Bijlage D.

⁹ Minimaal 12,5%, omdat de voor de tuinbouw belangrijke import-exportrelaties niet zijn meegenomen in de analyse.

gelopen jaren sterk toegenomen.¹⁰ Anderzijds blijft dit onderdeel van het regionale tuinbouwcluster verhoudingsgewijs klein als we dit afzetten tegen het gemiddelde in ons land.

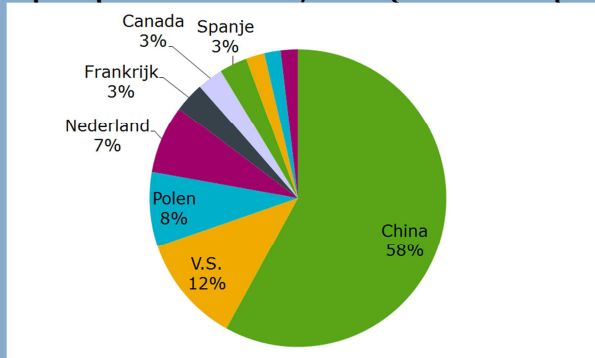
Box 3: Economische ontwikkeling van de paddenstoelenteelt

De paddenstoelenteelt is nog altijd een belangrijke drager van de Bommelerwaardse tuinbouw. In termen van toegevoegde waarde is het economische belang van de sector in de afgelopen jaren zelfs toegenomen. Waar de sector in 2006 nog zo'n € 24 mln. aan bruto toegevoegde waarde realiseerde, was dit in 2011 zo'n € 33 mln. De toename is vooral te danken aan de verdergaande intensivering, schaalvergroting en verbreding naar andere soorten paddenstoelen. Het areaal champignons is de laatste jaren afgenomen, terwijl het substraatgebruik van andere soorten paddenstoelen toenam.

Schaalvergroting van grote bedrijven, sanering van kleine bedrijven

In het algemeen is er sprake van een toenemende schaalvergroting bij de grotere bedrijven die over een langere periode verhoudingsgewijs goede resultaten boekten. Tegelijkertijd vindt een sanering van kleinere bedrijven plaats. Beide ontwikkelingen worden gedreven door de toenemende internationale concurrentie. Inmiddels is de productie van paddenstoelen in Polen groter dan in Nederland (zie figuur 2.17). Beide landen produceren voor een belangrijk deel voor de Britse, Duitse en Russische markt. China produceert evenals de VS primair voor de thuismarkt.

Figuur 2.17 Productie van paddenstoelen in de top 10 productielanden, 2009 (% van de top 10)

Bron: FAO, Product-Info Champignon en Productschap Tuinbouw, bewerking Rabobank

Belangrijke rol binnen Nederlandse paddenstoelensector

Binnen de Nederlandse paddenstoelensector vervullen de telers uit de Bommelerwaard een belangrijke rol. De regio herbergt ruim 20% van de Nederlandse paddenstoelenbedrijven, creëert circa 16% van de banen en realiseert circa 13% van de toegevoegde waarde. Uit dit overzicht blijkt dat de regio nog (altijd) relatief veel kleinschalige bedrijven kent. De toenemende internationale concurrentie en de steeds strengere eisen als het gaat om de inzet van werknemers (Fair Produce) maken dat de intensivering en schaalvergroting in de komende jaren verder zal (moeten) doorzetten.

2.7 Conclusie

De Bommelerwaardse tuinbouwsector bestaat uit 330 bedrijven die op zo'n 815 hectare tuinbouwgrond met circa 4.600 werknemers ruim € 108 miljoen aan toegevoegde waarde realiseren. Binnen de Bommelerwaardse tuinbouw wordt het be-

¹⁰ Zie hiervoor ook de studie van het LEI 'Economische ontwikkeling en kracht clusters Betuwse Bloem' uit 2011.

langrijkste deel van de toegevoegde waarde in de chrysanten- en paddenstoelenteelt gecreëerd. Samen nemen zij zo'n 60% van de toegevoegde waarde in de primaire tuinbouw voor hun rekening.

De economische betekenis van de tuinbouw in de Bommelerwaard houdt bovendien niet op bij de telers. Zij onderhouden ook inkoop- en afzetrelaties met toeleveranciers en afnemers. Gezamenlijk realiseren de in de Bommelerwaard gevestigde toeleveranciers, tuinders, distributeurs en verwerkers een bruto toegevoegde waarde van ruim € 185 miljoen. Het tuinbouwcluster vormt hiermee minimaal 12,5% van de regionale economie.

Ten opzichte van vijf jaar geleden is het aantal primaire tuinbouwbedrijven gedaald, het areaal iets afgenomen, het aantal banen min of meer gelijk gebleven en de toegevoegde waarde iets toegenomen. De ontwikkeling van het tuinbouwareaal in de Bommelerwaard laat zien dat er een einde is gekomen aan een periode van twintig jaar van groei van het (glas)areaal. Ten opzichte van vijf jaar geleden is het netto teeltareaal met circa 45 hectare afgenomen, waarvan zo'n 25 ha op de vollegrond en 20 ha onder glas.

De toename van de toegevoegde waarde geeft echter aan dat er wel een intensivering in de regionale tuinbouw heeft plaatsgevonden. Het belang van de primaire tuinbouw voor de regionale economie is daarom nog altijd groot. Op nog geen 5% van de grond, realiseert de primaire tuinbouw ruim 7% van de toegevoegde waarde in de regio. In Nederland is dit nog geen 1%. Bovendien verzorgt de primaire sector inclusief tijdelijke en uitzendkrachten circa 19% van de werkgelegenheid in het gebied.

3 Economisch perspectief voor het regionale tuinbouwcluster

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de toekomst van de tuinbouw in de Bommelerwaard centraal. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt naar de drie sectoren die het beeld van de regionale tuinbouw in belangrijke mate bepalen:

1. De handel, verwerking en fruitteelt, zie paragraaf 3.2;
2. De glas(sier)teelt, zie paragraaf 3.3; en
3. De paddenstoelenteelt, zie paragraaf 3.4.

Deze drie onderdelen stonden ook centraal in de drie workshops die in het kader van het onderzoek plaatsvonden (zie Bijlage C voor een overzicht van de deelnemers). Parallel aan de opzet van de workshops zal in dit hoofdstuk per onderdeel van het regionale tuinbouwcluster eerst worden ingegaan op de marktomstandigheden en de wijze waarop de betreffende stakeholders hier in de Bommelerwaard mee (kunnen) omgaan. Vervolgens zal in elke paragraaf worden ingegaan op de mogelijkheden voor een verdere verduurzaming van het productieproces.

De paragrafen 3.2, 3.3 en 3.4 kunnen hiermee worden gelezen als verslagen van de drie workshops. In de concluderende paragraaf 3.5 worden de gemene delers in de ontwikkeling van de drie onderdelen van het regionale tuinbouwcluster aangegeven en worden de belangrijkste conclusies en aanbevelingen die hieruit volgen beknopt uiteengezet.

3.2 Perspectief voor de handel, verwerking en fruitteelt

Marktontwikkeling

Zoals al in hoofdstuk 2 is aangegeven, is het economische belang van de handel en verwerking in de Bommelerwaard de afgelopen vijf jaar toegenomen. Bij zowel afnemers als toeleveranciers is de toegevoegde waarde gegroeid en door de positieve ontwikkeling van de aardbeienteelt is de regionale ketenintegratie (de mate waarin de verschillende schakels van de regionale tuinbouw op elkaar zijn aangesloten) toegenomen.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de primaire fruitteelt moet een onderscheid worden gemaakt tussen de ontwikkeling van het hard fruit (appels, peren) en de ontwikkeling van het zacht fruit (aardbeien, bessen). Bij het hard fruit stonden de rendementen de afgelopen jaren onder druk; bij het zacht fruit waren de rendementen relatief goed. Het één en ander is ook terug te zien in de ontwikkeling van het netto teeltareaal in de Bommelerwaard: het areaal hard fruit is de afgelopen jaren afgenomen, terwijl het areaal zacht fruit toenam.

Voor de toekomst verwachten de workshopdeelnemers (zie Bijlage C) dat de marktomstandigheden zullen blijven vragen om innovaties om de rendementen te vergroten. Hierbij kunnen grofweg twee strategieën worden gevolgd:

1. Verdere kostprijsverlaging door onder andere schaalvergroting, verdere keten-integratie en een intensivering van het grondgebruik; en
2. Opbrengstverhoging door in te zetten op nichemarkten en/of productinnovatie.

Het feit dat telers op het eigen bedrijf in toenemende mate zoeken naar mogelijkheden voor ketenintegratie¹¹, maakt dat handelaren en verwerkers een andere rol (moeten) krijgen. Voor de telers zit de grootste toegevoegde waarde van de handel en verwerking in de (logistieke) bundeling van de afzet en het beperken van (afzet)risico's. De telers verwachten dan ook niet dat de handel en verwerking in de toekomst overbodig wordt, maar stellen wel dat de handelaren en verwerkers steeds meer zullen worden uitgedaagd om voldoende toegevoegde waarde voor de telers te blijven realiseren.

Dit laatste heeft vooral te maken met het feit dat de primaire tuinbouwbedrijven in de afgelopen jaren steeds groter zijn geworden en daardoor beter in staat zijn om distributie- en verwerkingsactiviteiten op het eigen bedrijf te organiseren. Anderzijds vragen retailers nog altijd om productcombinaties en zijn handelaren zoals Fruitmasters en Veiling Zaltbommel vaak nodig om die productcombinaties 'just in time' te organiseren (al is het alleen maar als tussenpersoon).

Parallel aan de "verdienstelijking" van de groothandel- en veilingbedrijven is in de Bommelerwaard de ambitie geformuleerd om binnen de Regio Rivierenland een verdere ontwikkeling van de logistiek te faciliteren. De ligging van de Bommelerwaard aan de A2 (en A15) maakt een verdere ontwikkeling van de (agro)logistiek perspectiefrijk. Logischerwijs worden deze activiteiten in de toekomst zo veel als mogelijk langs de A2 geconcentreerd.¹²

De verwachtingen met betrekking tot de marktontwikkeling van de handel, verwerking en fruitteelt leiden tot de volgende aanbevelingen:

- **Handel en verwerking:** zet nog meer in op het realiseren van toegevoegde waarde voor de telers door een actieve rol als ketenregisseur te vervullen. In de toekomst zal nog meer worden gevraagd van de dienstverlening, doordat telers (door hun toegenomen omvang) steeds meer zelf hun afzet kunnen organiseren. Hierdoor zullen groothandelaren en veilingen nieuwe markten moeten aanboren en ervoor moeten zorgen dat hun marge een gezonde marge bij productiebedrijven niet in de weg staat. Naast het aanboren van nieuwe markten kan dit door het organiseren van de logistiek en het beperken van afzetrisico's, zoals dit nu ook al plaatsvindt.
- **Fruittelers:** bekijk de mogelijkheden voor schaalvergroting (zeker bij hard fruit is de gemiddelde schaalgrootte in de Bommelerwaard nu klein) om daarmee de kosten te verlagen en de volumes te vergroten. Bekijk parallel hieraan in hoeverre een schaalvergroting van de fruitteelt ook binnen de huidige ruimtelijke kaders vanuit de overheid kan plaatsvinden en maak -indien nodig- de fruitteelt onderdeel van het regionale herstructureringsbeleid. Op dit moment is dit nog niet het geval.

¹¹ Door bijvoorbeeld distributie- en verwerkingsactiviteiten op het eigen bedrijf te organiseren.

¹² Zie ook de Rabobankstudie "De kracht van de Bommelerwaard" uit 2009.

- **Fruitteelt en (agro)logistiek:** bekijk als regio de mogelijkheden voor een verdere ontwikkeling van de agrologistiek (langs de A2) en stimuleer cross-overs tussen de logistieke en de tuinbouwsector om daarmee de transportkosten te verlagen en de milieubelasting te verminderen. Op dit moment maken Bommelerwaardse bedrijven in de ogen van veel workshopdeelnemers nog onvoldoende gebruik van elkaars diensten.

Box 4: Fruitpact Rivierenland

De Betuwse Bloem is een publiek-privaat netwerk, dat primair door het bedrijfsleven wordt aangestuurd. In de Betuwse Bloem worden de krachten van vijf aanwezige tuinbouwclusters in het Gelderse rivierenland gebundeld. Eén van die clusters is het fruitcluster. Specifiek voor de fruitteelt is het 'Fruitpact Rivierenland' opgesteld. In het ambitieprogramma 'Betuwse Bloem 2012-2015' zijn voor dit pact per thema de volgende doelstellingen vastgelegd:

Thema	Wat willen bereiken	Doelstelling 2015
Markt Afzet	Vergroten toegevoegde waarde fruitcluster (LEI: nu 145 mio) Versterking en vernieuwen afzet Verwaarding MVO naar klant/consument	200 mio toegevoegde waarde 4 nieuwe afzet/ketenconcepten (waaronder regio en MVO)
Ondernemen Onderwijs	Leergang ondernemersvaardigheden uitrollen Leergang strategisch ondernemerschap initiëren Fruitacademie (vraagsturing in onderwijs) draait	200 fruittelers hebben deelgenomen (van de 500) 50 fruittelers doen mee 50% stakeholders Rivierenland betrokken
Innovatie	Intelligente teelt (productie) Nieuwe rassen/merken (in hardfruit én zachtfruit) Innovaties in bewaring/energie	Autonoom spuiten en oogstrobot praktijkrijp 3 nieuwe rassen/merken met potentie 5 baanbrekende innovaties gelanceerd
Duurzaam	Duurzame fruitteelt verder ingevuld via watermanagement, nieuwe teeltmethoden, duurzame gewasbescherming inclusief residuvrije teelt Duurzaamheid gecommuniceerd naar omgeving en markt	10 pilotprojecten met duurzame fruitteelt, 4 pilots worden in praktijk overgenomen Vanaf 2014 MVO jaarverslag regio
Ruimte	Fruit Business Centre Geldermalsen Ruimte voor fruit	FBC Geldermalsen is geopend Gezamenlijke strategische visie, goed verankerd in Provinciale structuurvisie
Leefomgeving	Fruittelers verbreden activiteiten Recreatie&Toerisme Fruitbeleving Lokale imago gemeenschap verbeterd	20 fruittelers hebben R&T-tak Fruitbelevingscentrum is operationeel Minimaal 5 keer per jaar evenement met zichtbare band fruitcluster: Fruitcorso, Bloesemtocht, fruitwandelen, Betuws Buffet, etc.

Om de doelstellingen te realiseren, zijn/worden veel activiteiten ontplooid. Voor meer informatie over actuele projecten, zie <http://www.fruitpact.nl>.

Duurzaam produceren

Voor de lange termijn ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster is het belangrijk om 'people, planet en profit' goed in balans te laten zijn. Specifiek voor het cluster van handel, verwerking en fruitteelt zijn daarbij de volgende punten van belang:

- **Innovatie:** zoals al aangegeven onder het kopje 'marktontwikkeling' zal voor alle schakels in de keten kostprijsverlaging en/of opbrengstverhoging noodzakelijk zijn voor een duurzaam toekomstperspectief. Specifiek voor hard fruit zullen procesinnovaties (bijvoorbeeld door verdere mechanisatie) en schaalvergroting nodig zijn om de productie efficiënter te organiseren. Voor (andere) fruittelers kan het juist van belang zijn om in te zetten op nichemarkten en/of productinnovatie om daarmee in te spelen op de (toekomstige) wensen van de consument. In de handel en verwerking zal moeten worden bekeken hoe de (nieuwe) rol als ketenregisseur het best kan worden vormgegeven. In de praktijk zal dit vaak vragen om innovaties in de arbeidsorganisatie, aangezien er in de toekomst naar verwachting andere competenties zullen worden gevraagd dan nu.

- **Arbeid en scholing:** in de komende tien tot vijftien jaar kan bedrijfsopvolging en het vinden van voldoende gekwalificeerd personeel (middenkader) voor de primaire fruitteelt een probleem worden. Het is daarom belangrijk dat er goede contacten tussen de telers enerzijds en de onderwijs- en kennisinstellingen anderzijds worden gecreëerd. Telers kunnen het werken in de tuinbouw meer promoten door bijvoorbeeld stages aan te bieden en zo veel mogelijk scholieren uit de regio in te zetten (onder het motto "bekend maakt bemind").
- **Huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten:** ook in de toekomst zal naar verwachting gebruik worden gemaakt van buitenlandse arbeidskrachten. In de Bommelerwaardse fruitteelt is het aantal buitenlandse arbeidskrachten nu nog relatief klein, maar parallel aan de ontwikkeling van de regionale sier- en paddenstoelenteelt is een verdere toename in de (nabije) toekomst te verwachten. Voor deze arbeidskrachten en het maatschappelijk draagvlak voor de sector in het algemeen is het belangrijk om te zorgen voor goede (tijdelijke) huisvesting. Het is daarom belangrijk dat er eenduidige regels voor de huisvesting van deze groep worden gecreëerd en dat de sector (mede) investeert in goede voorzieningen op dit gebied. De gemeenten Maasdriel en Zaltbommel stellen op het moment van schrijven van dit rapport nieuwe regels met betrekking tot de huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten op. Op basis van die regels kan de sector in de nabije toekomst zorgen voor passende huisvesting.
- **Concentratie van (agro)logistiek aan de A2:** de Bommelerwaard is in potentie een zeer aantrekkelijke vestigingslocatie voor een verdere ontwikkeling van de agrologistiek. Het verdient aanbeveling om de agrologistiek zo veel als mogelijk langs de A2 te concentreren. Hierdoor wordt de sterke logistieke ligging optimaal benut en kan het buitengebied worden gespaard. Door de agrologistiek zo veel als mogelijk te concentreren langs de A2 kan bovendien het verkeer op de binnenwegen (verder) afnemen.¹³

Box 5: Kassen en landschap

In 2008 heeft de Werkgroep "Kassen en Landschap" (WKL) een visie op de toekomstige ontwikkeling van de glastuinbouw in de Bommelerwaard opgesteld. De werkgroep is een coalitie van de Natuurwacht Bommelerwaard, de Stichting Dorp en Landschap Bommelerwaard en de Gelderse Milieufederatie, aangevuld met enkele personen die op persoonlijke titel deelnemen aan de werkzaamheden van de groep. De visie is als achtergronddocument benut voor de onderhavige tuinbouwvisie. In lijn met de gedachten van de werkgroep is in de workshops veel aandacht besteed aan de wijze waarop in de lange termijn ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster 'people, planet en profit' goed in balans kunnen zijn. Hierbij moet echter worden aangetekend dat de genoemde visie van de werkgroep nadrukkelijk is gericht op planetaspecten, terwijl in de Rabobank studie is gezocht naar mogelijkheden om people, planet en profit zo goed mogelijk in balans te laten zijn.

3.3 Perspectief voor de glas(sier)teelt

Marktontwikking

De (glas)tuinbouw in de Bommelerwaard staat op dit moment -evenals in veel andere tuinbouwregio's- onder druk. Het netto teeltareaal is de afgelopen jaren iets afgenomen en dit kwam vooral door de ontwikkeling van de glassierteelt. Binnen

¹³ Zie ook de Rabobankstudie "De kracht van de Bommelerwaard" uit 2009.

die glassierteelt is de chrysantenteelt relatief gezien belangrijker geworden, maar ook in deze teelt wordt minder toegevoegde waarde gerealiseerd dan vijf jaar geleden. Een strategie gericht op het verder reduceren van de kostprijs bleek de afgelopen jaren minder effectief dan een strategie die meer op het verhogen van de opbrengsten was gericht.

Hoewel de rendementen de laatste kwartalen iets beter zijn geweest, zullen deze blijvend moeten worden vergroot om in de toekomst de noodzakelijke investeringen te kunnen plegen. Telers kunnen hierbij grofweg twee strategieën volgen:

1. Verdere kostprijsverlaging door onder andere schaalvergroting, verdere keten-integratie en een intensivering van het grondgebruik; en
2. Opbrengstverhoging door in te zetten op nichemarkten en/of productinnovatie.

De Bommelerwaardse siertelers zijn van oudsher sterk in het hanteren van een strategie die is gericht op het verlagen van de kostprijs.¹⁴ Het ligt dan ook voor de hand dat telers die strategie in de toekomst blijven volgen. In 2011 heeft DLV Plant een artikel gepubliceerd waarin wordt aangegeven hoe de kostprijs in de toekomst verder kan worden verlaagd. In de onderstaande box zijn de belangrijkste aanbevelingen uit dit artikel opgenomen.

Box 6: Aanbevelingen DLV Plant, 2011

- **Probeer met energie zo flexibel mogelijk te zijn.** In de chrysantenteelt betekent dit minimaal 70-80% van de elektrabehoefte zelf kunnen maken, beschikken over een rookgasreiniger (of Ocap) en zo'n 0,25 tot 0,5 MW/ha aan elektra kunnen terug leveren.
- **Probeer de productie per m2 te verhogen.** Meer kg/m2 betekent dat telers een betere productkwaliteit kunnen realiseren en/of meer takken per m2 kunnen produceren. Uit een analyse van DLV Plant blijkt dat de verschillen in de kiloproductie van chrysantentelers groot zijn. Er zijn bedrijven die 23 tot 24 kg/m2/jaar halen, maar ook bedrijven die slechts 16 tot 17 kg/m2/jaar halen. In de chrysantenteelt zal een productie van meer dan 20 kg/m2/jaar in de toekomst noodzakelijk zijn.
- **Probeer meer processen te automatiseren.** Na het inzetten van de plantrobot lijkt automatisch inhoezen in de chrysantenteelt de volgende stap. Door meer processen te automatiseren, wordt de kostprijs minder afhankelijk van (stijgende) uurlonen.
- **Probeer het aantal schakels in de keten te minimaliseren.** Minder schakels in de keten betekent minder (transport)kosten en minder milieubelasting. Om minder schakels te realiseren, is voldoende massa noodzakelijk. Dit kan door het eigen bedrijf te vergroten of door als telers onderling samen te werken (bijvoorbeeld in een telersvereniging).

De laatste aanbeveling van DLV Plant sluit aan op de aanbeveling van de workshopdeelnemers om in de toekomst meer samen te werken en daarmee hogere opbrengsten te (kunnen) realiseren. Ook is samenwerking tussen telers gewenst om aan de kostenkant te komen tot duurzame oplossingen voor de inzet van energie en warmte. De verwachtingen met betrekking tot de marktontwikkeling van de glas(sier)teelt in de Bommelerwaard leiden verder tot de volgende aanbevelingen:

- **Werk vanuit ondernemerscollectieven samen met de retail en andere afnemers.** Retailers kunnen nu vaak gebruik maken van de gebrekkige orga-

¹⁴ Bron: Corsten, R. (2011), Ondanks matig rendement genoeg kansen voor chrysant. In: Vakblad voor de Bloemisterij, editie 37 (2011).

nisatiegraad van en beperkte informatie-uitwisseling tussen telers. Hierdoor kunnen opbrengstprijzen onder druk (komen te) staan. Door afzet te bundelen en/of samen te werken in een telersvereniging kunnen de verhoudingen tussen de retail en productiebedrijven meer in balans komen en kunnen de marges tussen beide partijen beter worden verdeeld.

- **Werk met elkaar samen om te komen tot een verlaging van de energiekosten.** Vooral nog lijken de grootste kansen te liggen in aardwarmte. Voor het uitvoeren van een pilot is gezamenlijke financiering (waarschijnlijk) noodzakelijk. Ook bestaan er in de toekomst mogelijk kansen in de inzet van zonne-energie, biogas en/of windenergie. In ieder geval is het belangrijk om te komen tot een structurele verlaging verduurzaming van het energiegebruik.
- **Kijk kritisch naar de schaalgrootte van het bedrijf.** Met de huidige machines lijkt het optimum van een chrysantenbedrijf te liggen tussen 5 en 6 hectare per locatie. Voor de kleinere bedrijven is het zaak om te kijken in hoeverre schaalvergroting in deze richting mogelijk is. Op het moment dat dit (financieel) niet mogelijk blijkt, is het wellicht een optie om de 'oude' glasopstand te gebruiken voor de teelt van andere producten. De mogelijkheden hiertoe zullen per individueel bedrijf moeten worden geanalyseerd en hangen naast de locatiekwaliteiten ook voor een belangrijk deel af van ondernemerskwaliteiten.

Box 7: Glastuinbouw pact Bommelerwaard

Eén van de clusters in de Betuwse Bloem is het glastuinbouwcluster Bommelerwaard. Specifiek voor dit cluster is het 'Glastuinbouw pact Bommelerwaard' opgesteld. In het ambitieprogramma 'Betuwse Bloem 2012-2015' zijn voor dit pact de volgende doelstellingen vastgelegd:

Thema	Wat willen bereiken	Doelstelling 2015
Afzet & Logistiek	Vergroten toegevoegde waarde glastuinbouw door: Versterking en vernieuwen afzet Optimalisatie (daghandel)logistiek Product innovatie	Van 250* mln. Euro naar autonoom + 10 % 2 nieuwe afzet/ketenconcepten Strategische visie vaststellen Vergroten assortiment / creëren twee extra 'outlets'
Infrastructuur & Verkeersveiligheid	Oplossen infrastructurele knelpunten en verhoging verkeersveiligheid LZV problematiek aanpakken Solide elektrische ontsluiting Bommelerwaard	Gezamenlijk met gemeenten en PBHB opstellen en in uitvoering nemen van knelpunten-agenda LZV regelgeving is vastgelegd Kwetsbaarheid van electra-net is opgelost
Ondernemen	Leergang ondernemersvaardigheden Leergang strategisch ondernemerschap met andere sectoren (masterclass) Opzetten ondernemersnetwerk/Glastuinbouwacademy Duurzaam ondernemen & innovatie stimuleren	60% telers heeft die gevolgd 30% telers heeft die gevolgd 50% stakeholders betrokken Duurzaam Ondernemen is een wezenlijk onderdeel van de uitvoeringsagenda
Toekomstgericht telen: Water	Terugdringing emissie naar oppervlaktewater Chrysant uit de grond Oplossingsgericht samenwerken	1 afgerond gebiedsproject Vertaling van onderzoek naar praktijk 1 regio project uitgevoerd
Toekomstgericht telen: Energie	Stabilisering energiekosten CO2-voorziening als basis voor verduurzaming	Vastgestelde integrale energievisie en uitvoering van 2 deelprojecten Aanpak & uitvoering CO2-voorziening
Arbeidsvoorziening & huisvesting	Programma gericht op versterking arbeidsmarkt Uitvoering verantwoord Huisvestingsbeleid	Jaarlijks jongerenprogramma/migratie Vaststelling huisvestingsbeleid alsmede uitvoering & handhaving hiervan
Leefomgeving / communicatie	Opvoeren aandacht voor leefomgeving Omgeving meer betrekken Communiceren over werkgelegenheid	Jaarlijks project gericht op leefomgeving 2 projecten gericht op omgeving opgestart In combinatie met thema arbeidsvoorziening

Om de doelstellingen te realiseren, zijn/worden veel activiteiten ontplooid. Voor meer informatie over actuele projecten, zie <http://www.greenportbetuwsebloem.nl/organisaties.asp?id=61>.

Duurzaam produceren

Voor de lange termijn ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster is het belangrijk om 'people, planet en profit' goed in balans te laten zijn. Specifiek voor

het glas(sier)teeltcluster in de Bommelerwaard zijn daarbij de volgende punten van belang:

- **Innovatie:** geredeneerd vanuit de traditionele focus van Bommelerwaardse siertelers liggen de grootste kansen in procesinnovaties. Er wordt vooral gedacht aan innovaties voor het reduceren van de energiekosten (bijvoorbeeld door de inzet van aardwarmte; zie ook onder het kopje 'marktontwikkeling') en het beperken van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. De status van de Bommelerwaard als waterwinningsgebied maakt dat de eisen voor het beperken van emissies in de regio strenger zijn dan in andere tuinbouwregio's. Op dit gebied kan de Bommelerwaard echter (inter)nationaal een voorloper zijn, aangezien ook andere regio's in de toekomst vanuit de Kaderrichtlijn Water (KRW) zullen worden geconfronteerd met de strengere eisen. In het praktijknetwerk "Optimalisatie grondgebonden teelt Bommelerwaard-Tielerwaard" wordt onder begeleiding van DLV Plant actief gezocht naar mogelijkheden om de emissie in de grondgebonden teelten (waaronder de chrysantenteelt) te reduceren.¹⁵
- **Herstructurering passend bij bedrijfsontwikkeling:** voor veel glas(sier)teeltbedrijven ligt een verdere schaalvergroting in de toekomst voor de hand. Het moment waarop een ondernemer hierin moet investeren, verschilt echter per bedrijf. Voor een belangrijk deel hangt het moment af van de laatste investeringen in nieuwe glasopstand. In de regionale herstructurering moet een beleid worden gevoerd dat past bij de ontwikkeling van (individuele) bedrijven, waarbij ook rekening wordt gehouden met één van de onderscheidende kwaliteiten van de Bommelerwaard als vestigingsgebied voor de tuinbouw: de kwaliteit van de grond (waardoor op grote schaal grondgebonden teelten mogelijk zijn).¹⁶ De beste gronden voor deze teelten liggen van oudsher aan de randen van de dorpskernen. De vraag is of hier ook in de toekomst de juiste kavels voor de glas(sier)teelt kunnen worden gecreëerd. Vanuit het 'profit'-perspectief zou het in ieder geval goed zijn om de grondgebonden teelten zo veel als mogelijk op de beste gronden te behouden. Om de lokale infrastructuur vervolgens niet te sterk te belasten, zou het goed zijn om teelten die niet afhankelijk zijn van de grond (substraatteelten) in de intensiveringsgebieden (op gepaste afstand van de dorpskernen) te concentreren. Door een herstructureringsbeleid te voeren dat past bij de ontwikkeling van (individuele) bedrijven kunnen versnelde afschrijvingen en financieringsrisico's worden beperkt.
- **Arbeid, scholing en huisvesting buitenlandse krachten:** op de lange termijn kan bedrijfsopvolging en het vinden van voldoende gekwalificeerd personeel (vooral middenkader) voor de glas(sier)teelt een probleem gaan worden. Het is daarom belangrijk dat er goede contacten tussen de telers enerzijds en onderwijs- en kennisinstellingen anderzijds worden gerealiseerd. De behoefte van de glas(sier)teelt sluit hiermee aan op de behoefte van de fruitteelt en die van de paddenstoelenteelt. Mogelijk dat dit dan ook regionaal kan worden opgepakt. Hetzelfde geldt voor de promotie van werken in de tuinbouw. Verder zal de glas(sier)teelt -evenals de fruit- en paddenstoelenteelt- in de toekomst

¹⁵ Bron: Presentatie "Praktijknetwerk Optimalisatie Grondgebonden teelt Bommelerwaard-Tielerwaard", 22 mei 2012.

¹⁶ Zie hiervoor ook de Rabobank studie uit 2007 "Samen werken aan een duurzame Bommelerwaard; Toekomstperspectief van de tuinbouwsector".

gebruik (blijven) maken van buitenlandse arbeidskrachten. Voor deze arbeidskrachten en het maatschappelijk draagvlak voor de sector in het algemeen is het belangrijk om te zorgen voor goede (tijdelijke) huisvesting. Het is daarom belangrijk dat er eenduidige regels voor de huisvesting van deze groep worden gecreëerd en dat de sector (mede) investeert in goede voorzieningen op dit gebied.

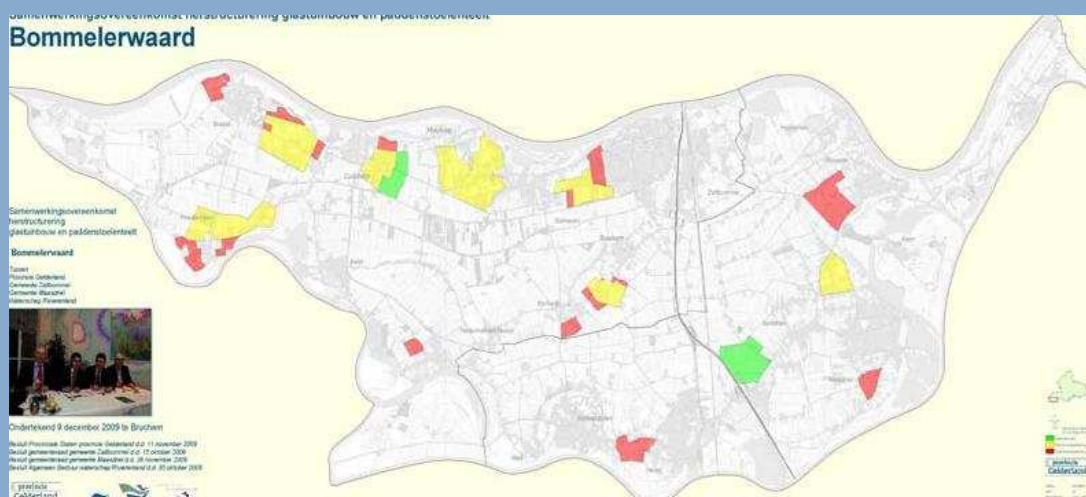
Box 8: Herstructurering van de tuinbouw in de Bommelerwaard

Op 27 januari 2011 is het Projectbureau Herstructurering Tuinbouw Bommelerwaard (PHTB) officieel geopend door de Commissaris der Koningin van de provincie Gelderland. Met de oprichting van het Projectbureau is invulling gegeven aan het openbaar lichaam dat uitvoering geeft aan de samenwerkingsovereenkomst herstructurering glastuinbouw en paddenstoelenteelt Bommelerwaard. Deze samenwerkingsovereenkomst werd op 9 december 2009 ondertekend door de CdK, de burgemeester van Zaltbommel, de locoburgemeester van Maasdriel en de dijkgraaf van Waterschap Rivierenland.

De samenwerkingsovereenkomst 'Herstructurering Glastuinbouw en Paddenstoelenteelt Bommelerwaard' beoogt de landschappelijke inpassing van de glastuinbouw en paddenstoelenteelt in de Bommelerwaard te verbeteren en tegelijkertijd de economische kansen van de betrokken tuinbouwbedrijven te vergroten.

Het PHTB ondersteunt tuinders die willen verplaatsen naar intensiveringsgebieden en willen investeren in de openbare ruimte. Het bureau kent subsidie toe aan tuinders die willen investeren in bijvoorbeeld groenstroken, fietspaden, waterberging, natuurvriendelijke oevers en dergelijke. Ook tuinders die willen stoppen, kunnen bij het bureau terecht voor advies en informatie.

Inwoners van de Bommelerwaard die ideeën hebben over een mooiere landschappelijke inrichting van de Bommelerwaard kunnen meewerken aan de masterplannen die voor de intensiveringsgebieden worden opgesteld. De geel gemarkeerde gebieden geven de ligging van de intensiveringsgebieden in de Bommelerwaard aan.

Voor meer informatie over (recente) activiteiten van het Projectbureau Herstructurering Glastuinbouw Bommelerwaard, zie <http://www.tuinbouwbommelerwaard.nl/>.

3.4 Perspectief voor de paddenstoelenteelt

Marktontwikkeling

Zoals al in hoofdstuk 2 van dit rapport naar voren kwam, is het belang van de paddenstoelenteelt voor de regionale economie de laatste jaren verder toegenomen. De teelt van champignons is nog altijd het belangrijkste, maar in toenemende mate worden in de Bommelerwaard ook andere soorten paddenstoelen geteeld.

In de workshop spraken de deelnemers uit dat in de toekomst nog meer dan nu de nadruk zal komen te liggen op het optimaliseren van de opbrengsten. Hoewel door schaalvergroting (bij bepaalde bedrijven) en een mechanisatie van het productieproces nog stappen kunnen worden gezet in het verlagen van de kostprijs, lijkt de bodem op dit gebied bijna bereikt. Aan de opbrengstenkant kan nog veel worden bereikt door samen op te trekken richting de retailers, producten beter te vermarkten en waarde te creëren uit restproducten (*biobased economy*). De eerste twee punten zijn vooral gericht op het verhogen van de gemiddelde prijs per eenheid product, terwijl het laatste punt vooral is gericht op het vinden van nieuwe (alternatieve) opbrengstenbronnen.

De verwachtingen met betrekking tot de marktontwikkeling van het paddenstoelencluster in de Bommelerwaard leiden tot de volgende aanbevelingen:

- **Werk vanuit ondernemerscollectieven samen met de retail en andere afnemers.** Retailers kunnen nu vaak gebruik maken van de gebrekkige organisatiegraad van en beperkte informatie-uitwisseling tussen telers. Hierdoor kunnen opbrengstprijzen onder druk (komen te) staan. Door afzet te bundelen en/of samen te werken in telersverenigingen kunnen de verhoudingen tussen de retail en productiebedrijven meer in balans komen en kunnen de marges van de partijen beter worden verdeeld.
- **Ontwikkel een gezamenlijke propositie om de voordelen van het eten van paddenstoelen meer bij consumenten onder de aandacht te brengen.** In de oplossing van het wereldvoedselvraagstuk richting 2050 kan het belang van paddenstoelen verder toenemen, omdat ze een grote bron van eiwitten vormen (en consumenten ze daarom in plaats van vlees kunnen eten). Vanuit een telerscollectief kunnen de voordelen van het eten van paddenstoelen beter onder de aandacht van consumenten worden gebracht. Mogelijk dat hieraan ook vanuit het Paddenstoelenpact een aanzet kan worden gegeven.
- **Kijk op individueel bedrijfsniveau naar de mogelijkheden voor waardecreatie vanuit restproducten.** Waar champost tot op heden vooral als kostenpost wordt gezien, is gebleken dat champost ook kan worden gevaloriseerd als bodemverbeteraar. In het paddenstoelenpact is de valorisatie van champost ook één van de speerpunten binnen het thema "Energienutraal".¹⁷
- **Blijf goed op de hoogte van procesinnovaties om daarmee ook op kosten te kunnen blijven concurreren met collega's in binnen- en buitenland.** Hoewel de regionale paddenstoelensector van mening is dat er op het gebied van de reductie van de kostprijs nog weinig winst kan worden geboekt,

¹⁷ Bron: Paddenstoelenpact (2012), Concept Werkplan 2012-2015.

is een aantal procesinnovaties mogelijk perspectiefrijk. Er wordt bijvoorbeeld gedacht aan de inzet van zonne-energie, al geven de telers aan dat energie bij de paddenstoelenteelt een beduidend minder groot deel van de kostprijs uitmaakt dan bij de glas(sier)teelt. Ook wordt gedacht aan local-for-local (dichtbij de consument produceren) om daarmee de transportkosten te verlagen. Dit kan bijvoorbeeld door dependanceontwikkeling en/of de verplaatsing van bedrijven naar belangrijke afzetgebieden. Tenslotte wordt gedacht aan een verdere mechanisatie van het productieproces om daarmee de arbeidskosten te verlagen. De investeringen die hiermee gepaard gaan, zijn vooralsnog echter dermate groot dat hierin waarschijnlijk pas wordt geïnvesteerd als de innovatie zich in een ander gebied heeft bewezen.

Box 9: Paddenstoelenpact Maasdriel

Eén van de clusters in de Betuwse Bloem is het paddenstoelencluster Maasdriel. Specifiek voor dit cluster is het 'Paddenstoelenpact Maasdriel' opgesteld. Binnen dit pact zijn de volgende thema's en activiteiten benoemd:

Meer informatie over het pact, zie <http://www.maasdriel.nl/Ondernemen/Paddenstoelenpact/>.

Duurzaam produceren

Voor de lange termijn ontwikkeling van het regionale tuinbouwcluster is het belangrijk om 'people, planet en profit' goed in balans te laten zijn. Specifiek voor het paddenstoelencluster in de Bommelerwaard zijn daarbij de volgende punten van belang:

- **Fair Produce:** de inzet van arbeidskrachten ligt bij de paddenstoelenteelt onder het vergrootglas. De Nederlandse paddenstoelenteelt wordt regelmatig in een negatief daglicht gesteld als gevolg van excessen, waarbij de arbeidsvoorwaarden niet volgens de Nederlandse wet- en regelgeving zijn ingevuld. Voorbeelden hiervan zijn illegale tewerkstelling, onderbetaling en/of het niet voldoen aan de zorgplicht als goed werkgever. De oprichting van Fair Produce

Nederland is hierop het antwoord.¹⁸ Fair Produce is een keurmerk dat garandeert dat arbeidskrachten 'fair' zijn/worden behandeld.¹⁹ Op de lange termijn ligt het voor de hand dat dit keurmerk wordt verbreed, zodat bijvoorbeeld ook op de inzet van energie, landschappelijke inpassing en de beperking van emissies een gelijk speelveld ontstaat. De propositie van een dergelijk algemeen keurmerk is echter een punt van aandacht. Op het moment dat dit keurmerk alleen de paddenstoelenteelt omvat, kan de introductie bij consumenten argwaan oproepen en daarmee het tegenovergestelde effect hebben. Het zou daarom goed zijn om (alvast) een plan te ontwikkelen met betrekking tot de eventuele introductie van een dergelijk keurmerk en het merk breder in de tuinbouw te introduceren dan bij de paddenstoelenteelt alleen.

- **Herstructurering passend bij bedrijfsontwikkeling:** voor enkele paddenstoelenbedrijven in de regio ligt een verdere schaalvergroting in de toekomst voor de hand. Het moment waarop een ondernemer hierin moet investeren, verschilt echter per bedrijf. Voor een belangrijk deel hangt dit moment af van het moment dat de meest recente investeringen zijn gepleegd. Door een herstructureringsbeleid te voeren dat past bij de ontwikkeling van de individuele bedrijven kunnen versnelde afschrijvingen en financieringsrisico's worden beperkt. Met betrekking tot de verplaatsing van bedrijven is het van belang om op nieuwe locaties niet te streven naar een concentratie van alleen paddenstoelenbedrijven. Om het risico op de verspreiding van ziektes zo klein mogelijk te houden, is het belangrijk om de paddenstoelenbedrijven met andere bedrijven (zoals glastuinbouwbedrijven) af te wisselen. Ook moet zorgvuldig worden gekeken naar de landschappelijke inpassing van deze bedrijven met loofbomen. In verband met de mogelijke verspreiding van ziektes zal de beplanting met loofbomen zo veel als mogelijk moeten worden beperkt. Er zijn echter bepaalde loofbomen waarmee het risico op de verspreiding van ziektes relatief klein is. Mogelijk dat bij de landschappelijke inpassing van paddenstoelenbedrijven in intensiveringsgebieden ook de kennis van het laanbomencluster uit de Betuwse Bloem kan worden ingezet.
- **Arbeid, scholing en huisvesting buitenlandse krachten:** op de lange termijn kan bedrijfsopvolging en het vinden van voldoende gekwalificeerd personeel (middenkader) ook voor de paddenstoelenteelt een probleem worden. Het is daarom belangrijk dat er goede contacten tussen de telers enerzijds en onderwijs- en kennisinstellingen anderzijds worden gerealiseerd. Dit is evenals de (tijdelijke) huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten ook bij de fruit- en glas(sier)teelt een punt van aandacht. Het verdient daarom aanbeveling om met betrekking tot arbeid, scholing en (tijdelijke) huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten als clusters c.q. pacten de handen ineen te slaan.

¹⁸ Zie voor meer informatie: <http://www.fairproduce.nl/>.

¹⁹ Dat wil zeggen: uitbetaling van een 'fair' loon volgens de Nederlandse wet- en regelgeving, waarbij gesteld kan worden dat bedrijven die het keurmerk Fair Produce Nederland hanteren, voldoen aan eisen die hoger zijn dan de wettelijke (minimum)eisen. Deze bedrijven hechten bovendien veel waarde aan een sociaal personeelsbeleid.

Box 10: Floreren met flexibiliteit

De tuinbouwsector is de afgelopen jaren met veel veranderingen geconfronteerd en de Rabobank verwacht dat dit in de toekomst alleen maar verder zal toenemen. In een recente studie wordt voor de Nederlandse tuinbouw als geheel geconcludeerd dat tuinbouwbedrijven hun organisatie en management beter moeten laten aansluiten op de omgeving. In totaal worden hierbij vier veranderingsrichtingen onderscheiden:

1. Flexibiliseer de organisatie

– dit in het algemeen voor snijbloemen, pot- en perkplanten, glasgroenten, bloembollen en paddenstoelen

Veel tuinbouwondernemers vinden hun omgeving zeer onvoorspelbaar. Om daarop goed in te spelen, is een flexibele organisatie nodig. Neem actief deel aan relevante netwerken, stel mensen aan met een hoog werk- en denkniveau of met kennis in andere disciplines. Creëer een plattere organisatiestructuur, formeer zelfsturende teams. Geef medewerkers veel vertrouwen, zorg voor een prettige werksfeer en goede arbeidsverhoudingen. Wissel kennis uit met afnemers en leveranciers. Of ga een stap verder en nodig consumenten uit om feedback te geven.

2. Flexibiliseer het management

– dit in het algemeen voor paddenstoelen

Het management moet in staat zijn om kennis van de veranderende omgeving te absorberen en om te zetten in commercieel succesvolle vernieuwingen. Dat vraagt om een brede kennisbasis en een brede kijk op ontwikkelingen. Durf buiten de kaders te denken en te doen. Een switch binnen een teelt, binnen een sector, binnen de branche? Het kan, alle opties moeten openstaan. Dat vraagt om dromen, intuïtie en volharding. Ondernemers die zichzelf niet in zo'n rol zien, kunnen deze taken uitbesteden, bijvoorbeeld door ze in te kopen of samen te werken met andere ondernemingen.

3. Focus op winst

– dit in het algemeen voor fruitteelt

Als beperkte winstgevendheid een gegeven is in de branche, is focus op winst noodzakelijk. Bedrijven zullen meer uit de huidige organisatie en productiemiddelen moeten halen en opschalen of afschalen tot de voor hen optimale grootte. Levert dat te weinig op, dan moet het roer om. Hoe? Bijvoorbeeld door een ander gewas te telen -bijvoorbeeld in de vorm van afgeschermd clubbrassen-, door de productie (deels) naar een ander land te verplaatsen, nieuwe productmarktcombinaties te ontwikkelen of zelfs een compleet ander productiesysteem.

4. Werk routinematiger

– dit in het algemeen voor vollegrondsgroenten en boomkwekerij

Sommige bedrijven zijn té flexibel; zij zijn gebaat bij meer routines. Meer planmatigheid, procesbeheersing en risicomanagement kan voor deze bedrijven zinvol zijn. Het (tijdelijk) inleveren van flexibiliteit levert namelijk kostenbesparingen op. Experimenten, innovaties en nieuwe productmarktcombinaties kosten nu eenmaal veel geld en gaan gepaard met risico's. In een markt waarin ontwikkelingen redelijk voorspelbaar en weinig talrijk zijn, kan een bedrijf deze risico's niet zonder meer nemen, omdat er vaak geen opbrengsten tegenover staan.

Of een tuinbouwonderneming één van genoemde veranderingsrichtingen moet inslaan, verschilt uiteindelijk per bedrijf. Voor meer informatie over de scenario's voor de toekomstige ontwikkeling van de tuinbouw en de wijze waarop ondernemers hierop kunnen inspelen, zie de Rabobank studie "Floreren met flexibiliteit" en <http://www.florerenmetrabobank.nl/>.

3.5 Conclusies en rode draad

In dit hoofdstuk stond de toekomst van het regionale tuinbouwcluster centraal. Er is hierbij specifiek aandacht besteed aan de marktontwikkeling en de mogelijkheden voor verduurzaming in de handel, verwerking en fruitteelt, de glas(sier)teelt

en de paddenstoelenteelt in de Bommelerwaard. De basis hiervoor vormden de uitkomsten van de drie workshops die eind augustus 2012 plaatsvonden (zie Bijlage C voor een overzicht van de deelnemers).

Op basis van de uitkomsten van de workshops kan worden geconcludeerd dat een aantal factoren specifiek voor de drie onderdelen van het regionale tuinbouwcluster opgaat en daarmee vooral sectoraal van aard is. Andere factoren kwamen in alle drie de workshops terug en zijn daarmee meer algemeen van aard. Het gaat hierbij primair om het belang van innovatie/vernieuwing bij bedrijven, het realiseren van een herstructurering die past bij de (individuele) ontwikkeling van bedrijven en het garanderen van een goede arbeidsmarkt op de lange termijn. Hieronder wordt per punt kort op de belangrijkste conclusies ingegaan.

- **Innovatie:** In het algemeen staan de rendementen in de tuinbouwsector onder druk. Hiermee verschilt de Bommelerwaard niet van het landelijke beeld. Wel blijken de manieren waarop ondernemers hiermee omgaan sterk per teelt (én bedrijf) te verschillen. Een gemene deler is dat het belang van innovatie en vernieuwing, al gaat het nu om kostprijsverlaging of opbrengstverhoging, in alle drie de clusters van cruciaal belang wordt geacht om een duurzaam perspectief te creëren. In de verschillende paragrafen van dit hoofdstuk zijn ideeën uitgezet om de benodigde innovaties in de toekomst te realiseren.
- **Herstructurering passend bij bedrijfsontwikkeling:** voor veel tuinbouwbedrijven in de regio ligt een verdere schaalvergroting in de toekomst voor de hand. Het moment waarop een ondernemer hierin moet investeren, verschilt echter per bedrijf. Voor een belangrijk deel hangt dit moment af van het moment dat de laatste investeringen in het bedrijfspannend zijn gepleegd. Door een herstructureringsbeleid te voeren dat past bij de ontwikkeling van de individuele bedrijven kunnen versnelde afschrijvingen en financieringsrisico's worden beperkt. Verder is het noodzakelijk om bij uitplaatsing van bedrijven voldoende aandacht te besteden aan de specifieke eisen die de tuinders aan locaties stellen. Dit loopt uiteen van de kwaliteit van de grond (vooral van belang voor de fruitteelt en de grondgebonden sierteelt) tot de landschappelijke inpassing van paddenstoelenbedrijven met loofbomen.
- **Arbeid, scholing en huisvesting van buitenlandse krachten:** op de lange termijn kan bedrijfsopvolging en het vinden van voldoende gekwalificeerd personeel (middenkader) voor de regionale tuinbouw een probleem worden. Het is daarom belangrijk om te investeren in goede contacten tussen de telers enerzijds en de onderwijs- en kennisinstellingen anderzijds. Verder is het belangrijk om te zorgen voor goede huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten. Overheid en sector zullen hierbij de handen ineen moeten slaan. De overheid zal moeten zorgen voor eenduidige regels voor de huisvesting van deze groep; de sector zal moeten investeren in goede voorzieningen op dit gebied.

Tenslotte is het van belang om als sector én overheid flexibel om te gaan met veranderingen waarmee de regionale tuinbouw in de toekomst ongetwijfeld wordt geconfronteerd. In een recente studie van de Rabobank wordt geconcludeerd dat veel tuinbouwbedrijven in Nederland hun organisatie en management beter moe-

ten laten aansluiten op de omgeving.²⁰ Uiteraard verschilt de manier waarop per bedrijf (zie ook box 10).

²⁰ Rabobank (2012), *Floreren met flexibiliteit. De Nederlandse tuinbouw op weg naar 2030.*

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Economische ontwikkeling van de tuinbouw

Verander(en)de marktomstandigheden

Ten tijde van het vorige Rabobank onderzoek naar de ontwikkeling van de tuinbouw in de Bommelerwaard zag de wereld er compleet anders uit. Voor insiders tekenden de eerste effecten van de crisis op de Amerikaanse huizenmarkt zich in 2007 al af, maar vrijwel niemand kon de omvang en impact van die crisis op dat moment voorspellen. Na de val van Lehman Brothers in 2008 stonden de financiële markten figuurlijk op hun kop en begon een periode van mondiale economische neergang en onzekerheid.

Ook de wereld van de tuinbouw zag er in 2007 compleet anders uit. Waar in de periode tot 2007 nog fors in nieuw glasareaal werd geïnvesteerd (bijvoorbeeld in de Wieringermeer), zijn de investeringen in de periode na 2007 vrijwel tot stilstand gekomen. Het netto teeltareaal onder glas is in Nederland sindsdien zelfs licht afgenomen; een ontwikkeling die zich vooral in de voor de Bommelerwaard belangrijke glassierteelt manifesteerde.

Effecten op de tuinbouw in de Bommelerwaard

Ten opzichte van vijf jaar geleden is in de Bommelerwaard het aantal primaire tuinbouwbedrijven gedaald, het areaal iets afgenomen, het aantal banen min of meer gelijk gebleven en de toegevoegde waarde iets toegenomen. De ontwikkeling van het tuinbouwareaal in de Bommelerwaard laat zien dat er een einde is gekomen aan een periode van twintig jaar groei van het teeltareaal onder glas. Het belang van de Bommelerwaard als tuinbouwgebied in Gelderland en Nederland is hierdoor in termen van grondgebruik iets afgenomen.

Een toename van de toegevoegde waarde geeft echter aan dat er wel een intensivering in de regionale tuinbouw heeft plaatsgevonden. Het belang van de primaire tuinbouw voor de regionale economie is daarom nog altijd groot. Inclusief tijdelijke en uitzendkrachten verzorgt de primaire sector circa 19% van de werkgelegenheid in de Bommelerwaard.

Huidige economische betekenis van de tuinbouw

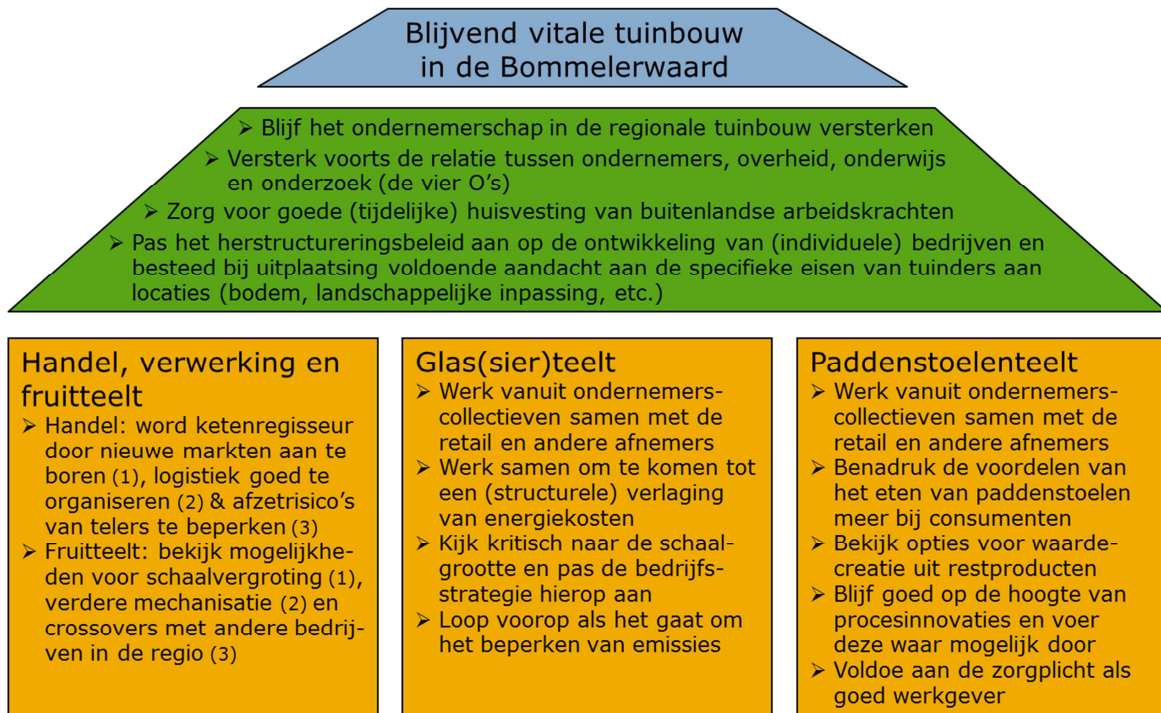
De Bommelerwaardse tuinbouwsector bestaat op dit moment uit 330 bedrijven die op zo'n 815 hectare tuinbouwgrond met circa 4.600 werknemers ruim € 108 miljoen aan toegevoegde waarde realiseren. Binnen de Bommelerwaardse tuinbouw wordt het belangrijkste deel van de toegevoegde waarde in de snijbloemen- en paddenstoelenteelt gecreëerd.

De economische betekenis van de tuinbouw in de Bommelerwaard houdt bovendien niet op bij de telers. Zij onderhouden immers ook inkoop- en afzetrelaties met toeleveranciers en afnemers. De in de Bommelerwaard gevestigde toeleveranciers, tuinders, distributeurs en verwerkers realiseren samen een bruto toegevoegde waarde van ruim € 185 miljoen. Het tuinbouwcluster creëert hiermee minimaal 12,5% van de bruto toegevoegde waarde in de regio.

4.2 Versterken van de tuinbouw in de Bommelerwaard

Om dit belang in de toekomst te behouden en mogelijk zelfs uit te bouwen, zijn diverse investeringen in de regionale tuinbouw gewenst. In de onderstaande figuur wordt een overzicht gegeven van de maatregelen die nodig worden geacht om de Bommelerwaardse tuinbouw blijvend te versterken.

Figuur 4.1: Strategische agenda ter versterking van het regionale tuinbouwcluster

Refererend aan de bouwstenen van de tuinbouw in de Bommelerwaard heeft de figuur de vorm van een huis. Het fundament van dit huis wordt gevormd door de handel, verwerking en fruitteelt, de glas(sier)teelt en de paddenstoelenteelt. Om het fundament van het huis te versterken zijn per pijler maatregelen geformuleerd die bedrijven kunnen/moeten nemen om in de toekomst bedrijfseconomisch goed te (blijven) presteren.

De relevantie van de genoemde maatregelen verschilt uiteraard per bedrijf c.q. groep van bedrijven. Koplopers zullen een (groot) deel van de genoemde maatregelen al hebben genomen, achterblijvers zullen nog een grote slag moeten maken. In het algemeen kan worden gesteld dat de marktomstandigheden zullen blijven vragen om goed ondernemerschap, innovatie en -op sommige gebieden- ook samenwerking.

Advies: *Blijf het ondernemerschap in de regio vanuit de Betuwse Bloem versterken. Ook in de toekomst zal de regionale tuinbouw continu met (veel) veranderingen worden geconfronteerd. Dit maakt dat ook continu moet worden geïnvesteerd in het hart van de sector: de ondernemers.*

De bestaande pacts binnen de Betuwse Bloem vormen voor die samenwerking een goed vehikel, maar telers zullen uiteindelijk zelf moeten aangeven welke on-

dersteuning is gewenst. Per initiatief kan vervolgens vanuit de pacts worden beoordeeld of en zo ja, welke bijdrage vanuit andere partijen (overheden, banken, overige ketenpartijen, etc.) nodig is. Een initiatief zal hierbij aan kracht winnen als dit vanuit een collectief van bedrijven is georganiseerd.

Advies: Geef als tuinders gezamenlijk via de pacts aan welke facilitering en/of ondersteuning van derden (overheid, banken, kennisinstellingen, etc.) nodig is om op de lange termijn goede bedrijfseconomische prestaties te (blijven) realiseren. Versterk waar mogelijk de banden tussen ondernemers, overheid, onderwijs en onderzoek (de vier O's). Een sterk tuinbouwcluster is immers niet alleen in het belang van de ondernemers, maar ook van de drie andere O's.

Naast de genoemde maatregelen per pijler is een aantal maatregelen nodig om de omgeving waarin de Bommelerwaardse tuinbouwbedrijven opereren blijvend te versterken. Deze maatregelen overstijgen het niveau van de verschillende sectoren en zijn vooral nodig om een impuls te geven aan de kwaliteit van het regionale ondernemings- en vestigingsklimaat.

In de eerste plaats gaat het om het versterken van de relatie tussen enerzijds de sector en anderzijds de onderwijs- en kennisinstellingen. De telers verwachten dat op de lange termijn bedrijfsopvolging en het vinden van voldoende gekwalificeerd personeel (vooral middenkader) een probleem wordt. Investeren in de arbeidsmarkt van de toekomst is dan ook nodig om het perspectief van de regionale tuinbouw blijvend te versterken. Het verdient aanbeveling om vanuit de Betuwse Bloem de behoeften en verwachtingen van de sector en de onderwijs- en kennisinstellingen te verkennen en een plan te ontwikkelen om die behoeften zo goed mogelijk op elkaar te laten aansluiten. Teler kunnen tegelijkertijd zelf het werken in de tuinbouw promoten door (meer) stages aan te bieden en zo veel mogelijk scholieren uit de regio in te zetten (onder het motto "bekend maakt bemind").

Advies: Verken vanuit de Betuwse Bloem de behoeften van de sector en de onderwijs- en kennisinstellingen als het gaat om het opleiden van voldoende gekwalificeerd personeel en ontwikkel een plan om die behoeften zo goed mogelijk op elkaar te laten aansluiten. Promoot ondertussen als sector het werken in de tuinbouw onder het motto "bekend maakt bemind".

In de tweede plaats is het belangrijk om te zorgen voor goede (tijdelijke) huisvesting van buitenlandse arbeidskrachten. Natuurlijk voor de buitenlandse arbeidskrachten zelf, maar ook voor het behouden van (voldoende) maatschappelijk draagvlak voor de tuinbouw in het gebied. Mede gelet op vragen over en plannen van ondernemers om huisvesting te organiseren, stellen de gemeenten Maasdriel en Zaltbommel momenteel een beleidskader voor de huisvesting van arbeidsmigranten op. Vooralsnog leidt de huisvesting niet tot grote problemen en overlast, maar de sector moet zich realiseren dat het publieke debat op dit onderwerp scherp kan zijn. De structurele aard van de huisvestingsbehoefte vraagt bovendien om een heldere regulering, gerichte ondersteuning en consequente handhaving door de twee gemeenten. De sector zal daarbij moeten investeren in goede voorzieningen op dit gebied.

Advies: *Zorg als overheid voor heldere regulering, gerichte ondersteuning en consequente handhaving als het gaat om de huisvesting van (tijdelijke) buitenlandse arbeidskrachten en investeer als sector in goede voorzieningen op dit gebied.*

In de derde plaats is het van groot belang om te zorgen voor een herstructurering die (qua omvang en tempo) past bij ontwikkeling van de (individuele) tuinbouwbedrijven in het gebied. Voor veel bedrijven in de Bommelerwaard ligt een verdere schaalvergroting in de toekomst voor de hand. Het moment waarop een ondernemer hierin zal/moet investeren, verschilt echter per bedrijf. Voor een belangrijk deel hangt dit moment af van het moment dat de laatste investeringen in het bedrijfspannend zijn gepleegd. Door een herstructureringsbeleid te voeren dat past bij de ontwikkeling van de (individuele) bedrijven kunnen versnelde afschrijvingen en financieringsrisico's worden beperkt. Maar misbruik als ondernemers deze extra tijd en ruimte niet om de herstructurering onnodig lang uit te stellen.

Bij uitplaatsing van bedrijven is het noodzakelijk om voldoende aandacht te besteden aan de specifieke eisen die de tuinders aan locaties stellen. Dit loopt uiteen van de kwaliteit van de grond (vooral van belang voor de fruit- en grondgebonden sierteelt) tot de landschappelijke inpassing van paddenstoelenbedrijven met loofbomen.

Advies: *Pas als lokale/regionale overheid het herstructureringsbeleid aan op de ontwikkeling van (individuele) bedrijven en besteed bij uitplaatsing voldoende aandacht aan de specifieke eisen die tuinders aan locaties stellen (bodem, landschappelijke inpassing, bereikbaarheid, fytosanitaire eisen, etc.). Formuleer als (individuele) tuinders daarnaast een lange termijnstrategie waarin de ruimtelijke ontwikkeling van het bedrijf een duidelijke plaats heeft en deel deze tijdig met de lokale c.q. regionale overheid, zodat wederzijds inzicht en begrip ontstaat.*

Tenslotte is het van belang om als sector én overheid flexibel om te gaan met de veranderingen waarmee de tuinbouw in de toekomst wordt geconfronteerd. De ervaring uit het recente verleden leert dat ingrijpende ontwikkelingen niet altijd voorspelbaar zijn. Flexibiliteit, ondernemerschap en bewegingsruimte, zowel financieel, ruimtelijk als mentaal zijn noodzakelijk om een blijvend sterk Bommelerwaardse tuinbouwcluster te behouden.

Bijlagen

A. Geraadpleegde bronnen

- Adviesgroep 'Tuinbouwcluster Greenport.NL' (2010), Vitaal Tuinbouwcluster 2040. Een toekomststrategie voor Greenport Holland.
- Bal, G. & S. Bulterman (2012), Ruimtelijke concentratie en prestaties van tuinders. In: ESB Jaargang 97 (4630) 2 maart 2012.
- Brabants Dagblad (2012), Drinkwaterbedrijf Dunea wil strengere milieuwetgeving voor glastuinbouwbedrijven, 1 juni 2012.
- Buck Consultants International (2011), Positiebepaling Tuinbouwcluster Betuwse Bloem.
- Bureon en Roots Beleidsadvies (2012), Regionale tuinbouwvisie Emmen.
- CBS (2008), Bodemstatistiek.
- CBS (2012), De sterke kanten van Nederlandse regio's.
- CBS (2012), Landbouwtellingen 2011.
- CLM (2009), Glastuinbouw en paddenstoelenteelt in de Bommelerwaard. Wat brengt de toekomst?
- Corsten, R. (2011), Ondanks matig rendement genoeg kansen voor chrysant. In: Vakblad voor de Bloemisterij, editie 37 (2011).
- Corsten, R. (2012), Presentatie "Praktijknetwerk Optimalisatie Grondgebonden teelt Bommelerwaard-Tielerwaard", 22 mei 2012.
- Greenport Betuwse Bloem (2011), Ambitie en organisatie. Plan 2012-2015.
- LEI (2011), Economische ontwikkeling en kracht clusters Betuwse Bloem.
- LEI (2011), Land- en tuinbouwcijfers 2011.
- LEI (2012), Het Nederlandse agrocomplex 2011.
- LEI (2012), Landbouw-Economisch Bericht 2012.
- LISA (2012), Werkgelegenheidsregister 2011.
- LTO Noord (2009), Quick scan energiekansen voor de glastuinbouw en paddenstoelenteelt in de Bommelerwaard.
- LTO Noord en Provincie Gelderland (2009), Analyse van fysiek beschikbare ruimte in Maasdriel en Zaltbommel.
- MaS Mobiliteitsadvies Sligter (2011), Quickscan verkeersveiligheid en ontsluiting in relatie tot herstructurering tuinbouw Bommelerwaard.
- Paddenstoelenpact (2012), Concept Werkplan 2012-2015.
- Paddenstoelenpact (2012), Samenwerken aan een gezonde groei.
- Productschap Tuinbouw (2010), Werkgelegenheidscijfers Nederlandse tuinbouwsector.
- Provincie Gelderland (2012), Structuurvisie herstructurering Glastuinbouw en Paddenstoelenteelt Bommelerwaard.
- Rabobank (2007), Samen werken aan een duurzame Bommelerwaard; Toekomstperspectief van de tuinbouwsector.
- Rabobank (2009), De kracht van de Bommelerwaard. Een duurzaam economisch perspectief op de regio.
- Rabobank (2012), Branche Informatie Rabobank.
- Rabobank (2012), Floreren met flexibiliteit. De Nederlandse tuinbouw op weg naar 2030.
- Rabobank (2012), Regionaal-Economische Thermometer.

- Theijse, W. & S. Bekker (2009), Ondernemingsplan herstructurering glastuinbouw en paddenstoelenteelt Bommelerwaard.
- Topsector Tuinbouw en Uitgangsmaterialen (2011), Bron voor Groene Economie. Wereldoplossingen voor werelduitdagingen.
- Topsector Tuinbouw en Uitgangsmaterialen (2011), Uitvoeringsagenda 2012-2016. Bron voor Groene Economie.
- Werkgroep Kassen & Landschap (2008), Visie ontwikkeling glastuinbouw Bommelerwaard.
- ZLTO (2008), Toekomstige ontwikkelbehoefte van de glastuinbouw en paddenstoelenteelt in de gemeente Maasdriel.

B. Deelnemers interviews

Interviews

Naam	Organisatie
Dhr. P. van Osch	Veiling Zaltbommel
Dhr. G. Selman	Glastuinbouwcompact Bommelerwaard
Dhr. A. Bragt	Gemeente Zaltbommel
Dhr. J. Huizinga	Gemeente Maasdriel
Dhr. T. Biemond	Projectbureau Herstructurering Tuinbouw Bommelerwaard

C. Deelnemers workshops

Workshop handel, verwerking en fruitteelt, 16 augustus 2012

Naam	Organisatie
Dhr. P. van Osch	Veiling Zaltbommel
Dhr. A. Bragt	Gemeente Zaltbommel
Dhr. J. Huizinga	Gemeente Maasdriel
Dhr. D. van Hees	Fruitbedrijf De Woerd B.V.
Dhr. E. Goesten	Goesten & Opdam Financieel Adviseurs
Dhr. J. van Kessel	Van Kessel Fruit
Dhr. W. van Hees	Fruitbedrijf De Woerd B.V.
Dhr. W. Verhoeven	Fruitbedrijf Verhoeven V.O.F.
Dhr. E. Pullen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. H. Haarlemmer	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. P. Dohmen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. T. Keijzer	Rabobank Bommelerwaard
Mevr. I. in 't Veld	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. R. Aalders	Rabobank Nederland
Dhr. G. Bal	Roots Beleidsadvies

Workshop glas(sier)teelt, 21 augustus 2012

Naam	Organisatie
Dhr. G. Selman	Glastuinbouwcompact Bommelerwaard
Dhr. A. Korteweg	Gemeente Zaltbommel
Dhr. A. van Wijk	Van Wijk Rozen
Dhr. H. Kolbach	LTO Noord
Dhr. J. Kreling	Kreling Chrysant B.V.
Dhr. R. Corsten	DLV Plant
Dhr. R. van Tuijl	Rodalin
Mevr. G. Boeije	ZLTO
Dhr. E. Pullen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. H. Haarlemmer	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. P. Dohmen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. R. van Veen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. T. Keijzer	Rabobank Bommelerwaard
Mevr. I. in 't Veld	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. P. Zwaan	Rabobank Nederland
Dhr. W. v/d Velden	Rabobank Nederland
Dhr. G. Bal	Roots Beleidsadvies

Workshop paddenstoelenteelt, 24 augustus 2012

Naam	Organisatie
Dhr. G. Cardol	Paddenstoelenpact Bommelerwaard
Dhr. B. van Zeelst	ZLTO
Dhr. G. Herwaarden	Van Herwaarden Champignonkwekerij Kerkdriel V.O.F.
Dhr. J. van Hemert	Champignonkwekerij 'De Hopwaag' B.V.
Dhr. K. Hooijmans	LTO Nederland / ZLTO
Dhr. L. v/d Oord	Van den Oord Champignoncultures B.V.
Dhr. E. Pullen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. H. Haarlemmer	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. P. Dohmen	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. R. Vermeulen	Rabobank Bommelerwaard
Mevr. I. in 't Veld	Rabobank Bommelerwaard
Dhr. J. Dekkers	Rabobank Nederland
Dhr. W. v/d Velden	Rabobank Nederland
Dhr. G. Bal	Roots Beleidsadvies

D. Toelichting berekening toegevoegde waarde tuinbouwcluster

Bij de berekening van de bruto toegevoegde waarde van het regionale tuinbouwcluster in de Bommelerwaard is in de eerste plaats uitgegaan van de toegevoegde waarde zoals die voor de Nederlandse tuinbouw in de publicatie 'Het Nederlandse agrocomplex 2011' van Van Leeuwen, De Kleijn en Pronk is vermeld.

De toedeling aan respectievelijk de Bommelerwaard en overig Nederland heeft plaatsgevonden op basis van een interne Rabobank-database uit 2005 met daarin transacties tussen bij Rabobank bankierende bedrijven, geaggregeerd naar ge-

meente en branche. De gegevens zijn vervolgens geactualiseerd op basis van de werkgelegenheidsontwikkeling van de verschillende onderdelen van het regionale tuinbouwcluster (toelevering, primaire productie, distributie en verwerking) in de Bommelerwaard. In deze analyse vormt de verhouding tussen de werkgelegenheidsontwikkeling in de Bommelerwaard en de werkgelegenheidsontwikkeling in Nederland het uitgangspunt.

Om de omvang van de bruto toegevoegde waarde in de primaire productie te berekenen, is gebruik gemaakt van de landbouwtellingen van het CBS en gegevens van het Landbouw Economisch Instituut (LEI). De bruto toegevoegde waarde van de primaire tuinbouw in de Bommelerwaard is hierbij berekend met behulp van de gemiddelde toegevoegde waarde per m² per teelt in Nederland. De BSS-waarden zoals die door het LEI worden gerapporteerd, vormen hiervoor de basis.

Colofon

Titel

Tuinbouwvisie Bommelerwaard

Ondertitel

Het perspectief van de regionale tuinbouw blijvend versterken

Auteurs

Gilbert Bal (Roots Beleidsadvies)

Willem van der Velden (Rabobank Regionaal Onderzoek)

Publicatiedatum

December 2012

Publicaties

Naast het volledige rapport op www.rabobank.com/economie zijn de brochure 'Toekomstperspectief van de tuinbouwsector' en de Tuinbouw Bommelerwaard app beschikbaar.

In opdracht van

Rabobank Bommelerwaard

Contactgegevens

Rabobank Bommelerwaard

Postbus 6, 5300 AA Zaltbommel

Telefoon 0418 688000

Email communicatie@bommelerwaard.rabobank.nl

www.rabobank.nl/bommelerwaard

Rabobank Nederland

Kennis en Economisch Onderzoek

Postbus 17100, 3500 HG Utrecht, UC.T.04.11

Telefoon 030 2166662

Email economie@rn.rabobank.nl

www.rabobank.com/economie

©Rabobank Nederland, 2012

De in deze publicatie gepresenteerde cijfers zijn gebaseerd op gegevens uit door ons betrouwbare bronnen. Deze gegevens zijn op zorgvuldige wijze in onze analyses verwerkt. Rabobank Nederland aanvaardt echter geen aansprakelijkheid voor het geval dat de in deze publicatie neergelegde gegevens of prognoses onjuist of deelvast zijn. Het betreft algemene informatie die aan veranderingen onderhevig is.

Aan de verstrekte informatie kunnen voortgegaan worden op de inhoud hiervan of voor informatie die op of via de website wordt verstrekt. De afname van de informatie is niet gebonden aan de afname van de informatie.

Rabobank deelt graag haar kennis en visie met anderen. Overname uit dit rapport wordt daarvoor aangemoedigd. Let daarbij wel op zorgvuldigheid en goede bronvermelding.